

ARMENIAN-QYPCHAQ PSALTER

WRITTEN BY DEACON LUSSIG FROM LVIV

1575/1580

ALMATY
"Desht-i Qypchaq"
2001

ՂԱԶԱՍԽՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ПОСОЛЬСТВО АРМЕНИИ В КАЗАХСТАНЕ

«ԴԱՇՏ-Ի ԽՓՉԱԽ» ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ
ЦЕНТР ЕВРАЗИЙСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ "ДЕШТ-И-КЫПЧАК"

ՀԱՅ-ԽՓՉԱԽԵՐԵՆ ՍԱՂՄՈՍԱԳԻՐՔ

АРМЯНСКО-КЫПЧАКСКАЯ ПСАЛТЫРЬ

ԳՐԻՉ ԼՎՈՎԱԲՆԱԿ ԼՈՒՍԻԳ ՍԱՐԿԱՎԱԳ
НАПИСАЛ ДИАКОН ЛУСИГ ИЗ ЛЬВОВА

1575/1580

Աշխատասիրությամբ՝ Ալեքսանդր Գարկավեց Էդուարդ Խուրշուդյան
Подготовили Александр Гаркавец Эдуард Хуршудян

ԱԼՄԱԹԻ «Դաշտի Խփչախ»
АЛМАТЫ "Дешт-и-Кыпчак"
2001

EMBASSY OF ARMENIA IN KAZAKHSTAN
CENTER FOR EURASIAN STUDIES
"DESHT-I QYPCHAQ"

ARMENIAN-QYPCHAQ PSALTER

WRITTEN BY DEACON LUSSIG FROM LVIV

1575/1580

Edited by
Alexander Garkavets
Eduard Khurshudian

ALMATY
"Desht-i Qypchaq"
2001

ББК 86.3
А 83

А 83 Армянско-кыпчакская Псалтырь: Написал диакон Лусиг из Львова, 1575/1580 / Подготовили А. Н. Гаркавец, Э. Ш. Хуршудян. — Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2001.— 656 с.
ISBN 9965–00–022–0

Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv, 1575/1580 / Edited by Alexander Garkavets and Eduard Khurshudian.— Almaty: Desht-i Qypchaq, 2001.

Հայ-խփչախերեն Սաղմոսագիրք, գրիչ՝ Լվովաբնակ Լուսիգ սարկավագ: 1575/1580 / Աշխատասիրությամբ՝ Ալեքսանդր Գարկավեց, Էդուարդ Խուրշուդյան.– Ալմաթի: Դաշտ-ի Խփչախ, 2001.

А $\frac{0403000000}{00(05)-01}$ Без объявления
ISBN9965–00–022–0

© Центр Евразийских исследований “Дешт-и-Кыпчак”, 2001
© А. Гаркавец, Э. Хуршудян, 2001

Bowing our heads before all Armenian scribes, which have erected a beautiful and unshakable spiritual temple of the Armenian culture.

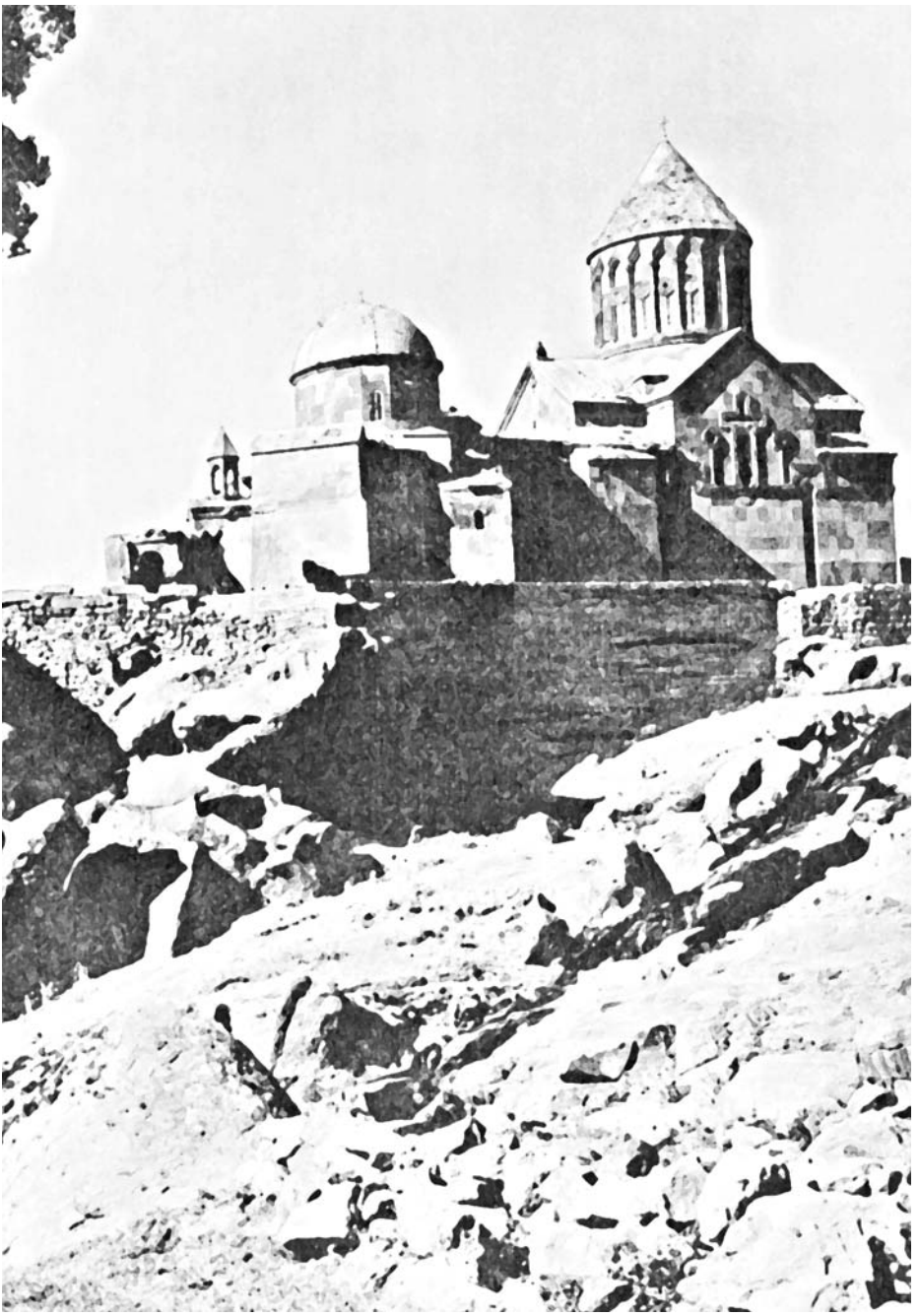
Низко склоняя голову перед всеми армянскими книжниками, воздвигнувшими прекрасный и неколебимый духовный храм армянской культуры.

Խոնարհվելով հայ մշակույթի սքանչելի և անհողդողդ հոգևոր տաճարը կառուցած, ողոր հայ դպիրների առջև:

With sponsorship of the Leeds Gas & Oil Company Ltd. (Great Britain) Vice-President David Galstian.

При спонсорской поддержке вице-президента компании "Leeds Gas & Oil Company Ltd" Давида Галстяна.

Մեկենասությամբ՝ Լիդս Գաս և Օյլ Կոմպանիի (Մեծ Բրիտանիա) Փոխնախագահ Դավիթ Գալստյանի:

Architectural ensemble in Arich,
wich includes Khp'chakhavank – Qypchaq monastery.
Arthik region, Shirak province, Armenia.

To the 1700th Anniversary of
Proclamation of Christianity
as Armenia's State Religion
27-28. IV. 301

INTRODUCTION

The main value of a written monument of XVI century, to which this publication is devoted is in that the Psalter of a Lviv deacon Lussig presents that important part of the Holy Writ both in classical Armenian and Qypchaq languages and, at that, Armenian letters are used in the Qypchaq version. It should be mentioned that Qypchaq versions based on Armenian letters were spread on the territory of Ukraine for a century and a half (mainly in Lviv, Kamenets-Podolsky and others, about 70 colonies in total), Poland, Romania, Moldova, Crimea and Turkey in XVI-XVII centuries. Nevertheless, Qypchaq versions based on Armenian letters were most widely spread in that part of modern Ukraine, which then was a part of Rzecz Pospolita. Peculiarities of Armenian migration to the region explain that.

According to numerous sources the first wave of Armenian migration (300-400 families) from Crimea, Don and Bessarabya to Ukraine took place in XIV century and it mostly included Qypchaq speaking Armenians. Living among Qypchaqs and being under their rule, the Armenians were assimilated often forgetting their native language. The residents of above mentioned basic Armenian colonies in Ukraine called themselves Armenians, but most of them didn't know their native language, and they spoke, wrote and prayed mostly in Qypchaq language.

Other migration waves were characterized by the process of re-Armenization due to increase of the number of Armenian immigrants who didn't feel the Qypchaq language as their native language. Due to some reasons the process of re-Armenization was substituted by another tendency – Armenians colonies were swept over by Slavonization, Polonization, in particular.

The practice of writing the Holy Writ texts, legal and other texts in Qypchaq language using Armenian script was typical for the first wave of Armenian migration in Ukraine. In the second half of XVII

century, especially after acceptance of union with Roman Catholic Church by Lviv and Kamenets Armenians, this practice lost its actuality and Polish language started to prevail in Armenian colonies.

It should be remembered that in XI-XIV centuries Armenians closely contacted Qypchaqs even in their own motherland. Of special interest is the fact that Qypchaqs who lived on the territory of Armenia adopted Armenian-Gregorian Christianity. According to epigraphic monuments studied by G. Alishan, R.Acharian and E. Khurshudian [Хуршудян, Муканова 1999], modern Armenian village Arich (Harich) in Arthik region of Shirak province (110 km. away from Yerevan) was formerly called Qypchaq (Arm. *Khp'chakh*) and since 12 century there existed a monastery called *Khp'chakhavank'* ("Qypchaq monastery"). In one of the inscriptions of this monastery dated year 1304 we read in Armenian: "in the period of rule of ilkhan khan Ghazan and Elkhutly, Chagan's son and my son Abash and my khatyn Khodlu communicated Saint Astvatsatsin (Our Lady) and gave our creamery to the church for treasures of share we received. Our God and the Prophet would curse the person that would litigate. May the performers be blessed, in summer of 753 (=year 1304)".

The biggest Qypchaqophone colonies were in Lviv (not less than 70 families) and Kamenets-Podolsky (about 300 families). There were Armenian churches in Kyiv, Lutsk, Volodymyr and beyond Ukraine – in Suchav and Syrete, the cities in Romania. The residents of those colonies belonged to Armenian-Gregorian church. The pulpit of Armenian Bishop exited in Lviv since 1363 and Saint Nigol church was founded in Kamanets-Podolsky 1383. An Armenian merchant who had Qypchaq surname Sinan Khutlubey financed the construction of the church. Even today one can see a foundation plate in the wall of Saint Nigol church, which was rebuilt in 1577.

But starting from XVII century the Armenian colonies in Ukraine were gradually departing from traditional beliefs as the result of cultural expansion and autochthon influence. In April 26 / May 6, 1627 Armenians of Lviv city signed an agreement with bishop Nigol Torossovitch in accordance with which they recognized him as their hierarchy and declared a union with Roman Catholic Church. Armenians of Kamenets-Podolsky accepted the union later – for the first time the service was performed in accordance with Roman Catholic Church traditions in Saint Nigol church in October 1, 1666.

It should be mentioned that Lviv and Kamenets colonies were self managed units as Lithuanian princes and Polish kings granted them some privileges in year 1344. By his Decree of year 1519 king Sigizmund approved the "Code of law" developed in XII-XIII cen-

turies by Mkhitar Gosh. This "Code of law" was translated into Qypchaq language in 1524 and it was used in its Qypchaq version in Lviv and Kamenets.

Armenians of Kamenets owned the third part of the city, which included town hall, market, churches, shops, a shelter for the poor peoples, baths, and other municipal objects. Armenians of Kamenets leased water mills, villages, estates, apiaries, and custom offices, owned craft shops, civil and spiritual self-managed institutions, brotherhoods, including brotherhood for young people, schools, etc.

Armenian merchants contributed to the independence of Armenian colonies, in the first place. For example, the list of those Kamenets Armenians who paid custom fees for export and import of goods as of September 30 / October 19, 1616 includes 43 peoples. The biggest amount for the supply of goods delivered by Armenian merchants from Turkey achieved 12-15 thousand thalers. In year 1685 in Lviv 10 richest shops out of 14 and 13 middle size shops out of 17 belonged to Armenians.

Armenian colonies left numerous written monuments. 112 written monuments in Armenian-Qypchaq language created in 1521-1669 and preserved up to our days make 25-30 thousand pages in total. Written heritage of those colonies in other languages (Armenian, Latin, Polish, Ukrainian, etc.) covers the period from year 1519 up to year 1786. Armenian-Qypchaq monuments are preserved in Kiev (28 act books of Kamenetsk-Podolsky Armenian court and a composition "Secrets of the philosophy stone" by Andrey Torossovich), in Lviv (1 Armenian-Qypchaq dictionary and 26 separate documents), in Yerevan (3 Qypchaq manuscripts of Christian and philological contents and 6 Armenian manuscripts, which include notes in Qypchaq language), in Saint Petersburg (Armenian-Qypchaq dictionary, hagiography and the Book of hours with Qypchaq notes), in Vienna (3 Armenian-Qypchaq dictionaries, and 13 manuscripts of legal and Christian contents: Code of law, books of acts, Psalters, Prayer books, 3 books of sermons of vardapet Anton), in Venice (10 manuscripts – Psalters, Prayer books, act books, chronicles), in Krakow, Warsaw, Wroclaw (11 manuscripts, including the Psalter, Prayer book, calendar, Code of law dated 1528-1604), in Paris (4 manuscripts – the Psalter, calendar, Code of law and collection, which includes chronicles and Story of Akir the Wise), in Gherla (former Armenopolis, Szamosujvar – Romania – the Psalter), and in Leiden (a printed Prayer book from Lviv).

The Leiden Prayer book, published in Qypchaq language in 1618 is, probably, the first printed book in the world, printed in one of the Turkic languages.

Written monuments preserved in Ukraine, Armenia, Russia (67 manuscripts) are described in a catalogue published by A. N. Garkavets in Ukrainian language in Kiev 1993 [Гаркавець 1993]. A lot of descriptions are supplemented by texts and scientific comments. As for other written sources preserved in other countries they are not systematized. All those monuments as well as two versions of Armenian-Qypchaq Psalter presented in this publication and dated XVI century are interesting from different aspects.

First of all here is some information about languages in which that exclusive monuments were written.

By its origin and structure Armenian-Qypchaq language is related to such modern Turkic languages as Crimean Tatar, Urum, Karaim, Crymchak, Karachaevo-Balkar, Kumyk, Tatar, Kazakh, Nogay, Kyrgyz, Uzbek, and others. Practically, that was the language spoken by Qypchaqs, Cumans and Polovets of South-East Europe and Hungary in 11-14 centuries and which is fixed in the "Codex Cumanicus" monument. It is also related to mixed Qypchaq-Oghuz language of written monuments from Gold Horde and Mameluke Egypt of 14-17 centuries. No wonder then, that sometimes Armenian-Qypchaq language includes Armenian borrowings related to Armenian religious sphere. Here are some such words: *amen eγiçi* "amen", *anabad* "desert", *artar* "religious, just", *dadžar* "temple", *hnazant* "obedient", *jišadag* "memory, recollection", *kerezman* "grave", *kērovpē* "cherub", *χač* "cross", *χonarh* "submissive", *orēnk'* "law", *saγmos* "psalm", *sk'ančeli* "miraculous", *surp* "saint", *žarank* "heir", *žoγovurt* "people", *Asduad͡z* "God", *Asduad͡zad͡zin* "Our Lady", *Apisoγom* "Abessalom", *Jagop* "Jacob", *K'ananaçi* "Hannaans", *K'risdos* "Christ", *Movsēs* "Moses", *Tawit'* "David", etc.

The Armenian original of Psalter was written in Classical Armenian – Grabar ("written language"). Grabar was used up to XIX century. The text of the monument uses the so called "round letters" – *bolorgir*, small letters of which (opposite to round capital letters) contrary to their name are formed by combination of only straight segments. Letters are usually written with right bend, though we sometimes come across writings with vertical axis. Very often Armenian texts had no gaps between groups of words and later between separate words. All proper names and also such words as Lord, God is written in small letters. There is a tendency to write possessive pronouns in one (յանձնիս = յանձն իս "my personality"), etc.

In parentheses are given passages, meeting in the text at Zohrabean, distinct from text of the manuscripts deacon Lussig; in square

brackets are given of restoration of words and phrases according to the Bible of Zohrapean and other manuscripts.

In our opinion, the punctuation of the text is full of inaccuracies and that is why when reproducing the Armenian original we used the punctuation accepted in a canonical text of the Bible by Johannu Zohrabean (Աստուծաշունչ մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց... Յաշխատասիրութենէ Յոհաննու Զօհրապեան վարդապետի... Ի Վենետիկ, 1805; apud: Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց Մերոց Համեմատութեամբ Եբրայական եւ Յունական բնագրաց, Վիեննա Ամերիկեան Ընկերութիւն, գրոց Սրբոց 1929; Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Հայաստանի Աստուածաշնչային Ընկերություն,1997).

The Armenian text fixed the prosody of Greek origin, which specified additional properties of articulation. There are more then ten such symbols.

The text of the Psalter includes significant amount of abbreviations, such as: *պ̄ն̄* "the Lord", *ա̄ծ* "God", *յ̄ս* "Jesus", *ք̄ս* "Christ", *ս̄ք̄* "saint", *հ̄է̄լ* "Israel", *ե̄ր̄ու̄մ̄* "Jerusalem", *ե̄ր̄* "land", etc. The endings of nouns and substantives *-t'iun, -t'ean, -t'eamp* are also abbreviated. According to researches, the abbreviations were used rather with the aim to increase the speed of writing then with the aim of saving paper. The abbreviation was considered as a natural component of orthography.

The Armenians following the principles accepted in Semitic and Greek alphabets marked Armenian charachters with numerals. 36 symbols of Armenian alphabet compose 4 rows, each having 9 letters. The first row stood for unity, the second row stood for decimals, the third stood for hundreds, the forth stood for thousands. The use of letters by figures in the text is marked by titles.

There are a lot of orthographic and punctuation mistakes due to misspelling done by a scribe (lapsus calami). For example, a scribe mixes relative prepositions *որ* "which" (nominative case, singular) with *որք* "which" (plural), possessive case *քո* "yours" (nominative case, singular) with *քով* (instrumental case) and *քում* (dative case); *ամբարշտութիւն = ամպարշտութիւն (մբ = մպ* scribe's mistake) *անբիծ = ամբիծ (ան = ամ): վայելչութիւն = վայելչութիւն (լչ = լչ).* In many cases plurality feature *-ք* are missed: *որոգայթ = որոգայթք, գազան = գազանք, հոգո = հոգոք.* All those we marked in the text. But their use can be of dialect nature, this remains to be investigated.

As for the structural composition of the Psalter text, two columns represent it where each Armenian verse is followed by its Armenian-Qypchaq translation. Additional symbols, numbers and

text corrections are shown in margins (some corrections are done right in the text). Some texts have illuminations, artistic initials, marginalia, text and column frames, etc.

Comparison of Lussig's Psalter and Johannu Zohrabean's Bible disclosed that contents of our Psalms do not differ but other parts of the Psalter significantly deviate from the original text, to which testify our numerous additions and comments in the text.

Five Qypchaq Psalters were discovered up to the present moment: In Czartorysky museum in Krakow, Poland (3546/III), in Austrian National Library, Vienna, Austria (Arm. 13) and three editions in Mekhitaristen Congregation Library in Venice, Italy (NN 11, 359 and 1817).

The author of four colophons of manuscript 3546/III, demonstrating God fearing modesty, without mentioning his name, he describes himself nominally Qyp. *yazuči* and Arm. *գրիչ* "scribe", though the client is clearly described: Master Stepan, Lazar's son – eresp'okhan, i. e. the Head or co-chairperson of the Armenian community. In total, the additions are distinctive pieces of belles letter style, in accordance with traditions of that time. The scribe, starting his work, was to be full of humbleness and be aware of his nonentity. Here are those colophons or additions.

Qypchaq colophons from manuscript 3546/III

Yazdïrgan sarnagan bilä birlängäylär yazučï bilä da aŋïlgaylar Teŋri alnïna meŋi učmaχïna, amen. T'vagannïŋ 1024 (26v) "May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be prayed for before God in eternal paradise, Amen. Year 1575".

Yazdïrgan da sarnagan birlängäylär yazučï bilä da aŋl[a]gaylar Jisus K'risdoska eyäläri alarnïŋ, amen, meŋi učmaχïna, amen eγiçi (59r) "May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be mentioned by the Lord, Jesus Christ. Amen, in eternal paradise. Amen, show your mercy [for us]. Year 1575".

Ermeni t'vagannïŋ 1024-inä, latin t'vagannïŋ 1575-inä, frank ayïna yulistä tügälländi bu saγmosaran, Il'aχ ulusuna, Ilöv šähärinä. Xoltχasïna pan Lazar oγluna pan Stepanos erespoχanga. Saylïχ bilä meŋärgäy. Amen (122r) "This Psalter is completed in Poland, in Lviv city, in year 1024 according to Armenian system of chronology, in year 1575 according to Latin system of chronology, in July month according to Europe. Amen. Year 1575. For master Stephan, Lazar's son, eresp'okhan, by his request. Health forever. Amen".

Yazdïrgan sarnagan bilä birlängäylär yazučï blä da aŋïlgaylar Teŋri alnïna meŋi učmaχïna, amen. Tvagan 1029 (224r) “May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be mentioned by God in eternal paradise. Amen. Year 1580”.

In manuscript Arm.13 a definite person is represented in identical colophons as “clerk, scribe”, a person of holy orders – “deacon Lussig”. But even here the compiler doesn’t declare himself as an interpreter but calls himself *yazučï-grič “scribe”*.

Armenian colophons from manuscript Arm. 13

Գրեցաւ ձիռամբ. անիմաստ գրչիս լուսիկ սակաւարգիս: Երես անկեալ աղաչեմ յիշել ի ՏՐ, – ասծ զձեզ յիշէ (14v) “The hand of a thoughtless scribe Lussig, deacon, writes this. With humble face I beg to remember our Lord, and the Lord would remember you”.

Զանարժան գրիչս սորա զլուսիկ սարկաւագն. յիշեացիք ի ՏՐ – ասծ զքեզ յիշէ (62r) “Unworthy scribe of this deacon Lussig. Remember God and the Lord would remember thou (you)”.

Զանարժան գրիչս զլուսիկն աղաչեմ յիշել ի ՏՐ (87r) “Unworthy scribe deacon Lussig begs to remember God”.

Զմեղապարտ – զանարժան գրիչս զլուսիկ սարկաւարգն. աղաչեմ յիշել ի ՏՐ ասծ զՁեզ Զյիշէ (113r) “Sinful and unworthy scribe Lussig, deacon, begs to remember God, and He would remember you”.

Տ՛Ր յս դու ողորմեա, զգրիչս գրոցն դու յիշեա, – թողութի՛ւն մեղաց շնորհեա, դասուցի դասս պսակեա. զլուսիկ անուն տիմար յիշեա ձեռս փղի գիրս մնա, – մպրունս ի հող դառնա: – անուն իմ յւի՛ն մնա (224r) “Blessed Jesus remember the writer of this show him Your favor and give him absolution, adorning him by your lesson and remember the ignoramus by name Lussig. (And may) my hand rot and my finger turn into dust, but may this writing remain and my name be preserved in eternity”.

Թվո: իթ: աւարտեցաւ (94r) "Completed in year 1029".

Qypchaq colophons from manuscript Arm. 13

Yazdïrgan sarnagan bilä birlängäylär yazučï blä da aŋïlgaylar Teŋri alnïna meŋi učmaχïna, amen. Tvagan 1029 (21v) “May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be mentioned by God in eternal paradise. Amen. Year 1580”.

Yazïχlï Lusig sargawaknï aŋgaysen, nečä sarnasaŋ, bir "Atamïz, ki köktäsen" bilä (58v) “Reading every time remember sinful deacon Lussig by one “Our Father””

Men, Lusig sargawak, yazdïm, sarnagan yazučï bilä aŋïlgay K‘risdosnuŋ alnïna (119v) “Wrote me deacon Lussig, may the reader together with scribe be remembered before Christ”.

Yazdïrgan sarnagan bilä yazučï bilä birlängäy, K'risdosnuŋ yarγu kününä aŋïlgaylar bir yerdä (186v) "May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be mentioned before Christ on Judgment Day".

In Venetian manuscript N 359, 1581 obviously being assured that the new edition of the translation was good in general, deacon Lussig decides to claim his authorship though not directly but modestly lamenting that it was very difficult for him to translate and that translation was all he could do. Verbatim:

Yalbarïp χolarmen sizdän, χardašlar, ki nečä bu bitikni sarnasaŋïz, aŋgaysïz men yazïχlï Lusig sargawaknï bir hajr mer bilä, da Krisdos sizni dä aŋgay kendiniŋ ekinči kelganinä, da bošatkay yazïχlarïŋïzga, da arzani etkäy köktagi χanlïχka meŋi meŋilik amen (38v-39) "I beg you and ask you brothers while reading this book remember me ever time a sinful deacon Lussig by one "Our Father" and Christ would also remember you in the time of His second advent, and may He forgive your sins and may He favor you with Divine kingdom for ever and ever. Amen".

Köp χïyïn bilä čïχardïχ χïpčaχ tilinä ermeni saγmosnu, yamanlamaŋïz, zerä χudrätimiz bunča edi, artïχïn Krisdos tügällägäy (124r) "With much difficulty have we translated the Armenian Psalter into Qypchaq language: do not abuse because this was all that our strengths allowed us and may the remaining part be completed by the Christ".

Comparing colophons, Z. Dubinska supposed that there were two individual Qypchaq translations: "anonymous" – manuscript 3546/III, dated year 1575 and deacon Lussig's – Vienna, Arm. 13, dated year 1580 [Dubińska 1961: 212]. But we are inclined to conclude that the interpreter and editor of further versions was one person – Lussig, who by 1580 achieved big success in paleography, study of the Bible, Old Armenian, Hebrew, Greek, Latin and Polish language and mastered translation habits and by that time took holy orders of deacon.

Many psalms, prayers, songs, hymns included into Psalter are also part of Armenian-Qypchaq prayer books. Very often the scribes didn't limit their efforts just with copying but tried to improve and correct the translation. This sometimes resulted in entirely new translations. In future we plan to publish readings from other versions of the Psalter, and in a separate book – the Prayer books texts in all of versions we have.

In the present edition we publish two earliest versions of Armenian-Qypchaq Psalter by manuscripts 3546/III and Arm.13.

Both of them are bilingual while other records do not contain the original Armenian text.

Armenian parts of both versions do not differ textually, if to ignore some peculiarities in orthography, fewer abbreviations and presence of prosodic notes in the second version. Both contain songs, prayers, and hymns from different books of Old Testament in proper places. But manuscript of 1580 compared to the previous one includes Psalter 151, prayer of Azaria and Three Young Men, and also some texts from New Testament that were not included into the first version. In general the Armenian text is identical to canonic summary text of Johannu Zohrabean.

The third material we publish here, is a glossary to the Psalter by manuscript N 2267 from Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran, Yerevan, Armenia), written (started to be written) April 12, 1581 by the same deacon Lussig, to which testify Armenian and Qypchaq notes on page 43r. Notably, that Venetian manuscript 359 is dated by year 1581. Probably the purpose of the glossary correlation between versions and other problems related to authorship can be clarified after it is compared to manuscript 359 and with Qypchaq records of later dates to which we hadn't had access yet.

Used sourses

I. Krakow, Czartorysky Museum, 3546/III. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by Anonym. Lviv, 1575.– 258+2 unnumbered sheets (64[a] and 91[a]). Language: Armenian and Qypchaq verse by verse. Script: Armenian bolorgir.

II. Vienna, Austrian National Library, Arm. 13. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by deacon Lussig. Lviv, 1580.– 2 unnumbered sheets+210 sheets (without end)+1 blank sheet. Language: Armenian and Qypchaq verse by verse. Script: Armenian bolorgir.

III. Yerevan, Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran), N 2267. Deacon Lussig Collection.– Lviv, 1581-1598.– 16x20,5cm. 189 sh. Language: Armenian and Qypchaq, Polish and Ukrainian glosses. Script: Armenian bolorgir, notrgir.

The collection includes: paradigms of Armenian words mostly verbs with by morphemic translation into Qypchaq language (sh. 30r-42v); Armenian Kypchak glossary to the Psalter (sh. 43r – 52v); fragment from Gospel on Worship of Men of wisdom and shepherds to the newborn Jesus (sh. 112r112v); a note on Gospel (sh. 113r-113v); Song of resurrection of Christ (sh. 131v, 129r); sermon of var-

dapet Vanangan on night watch, fasting and breaking fast (sh. 131r); a recipe of longevity balsam (sh. 130r).

Colophons:

Պաւմութի հայի և խրըչախ լեզոնի. մեկնեալ `լուսիկ (43r) "A story in Armenian and Qypchaq languages, Lussig explain this".

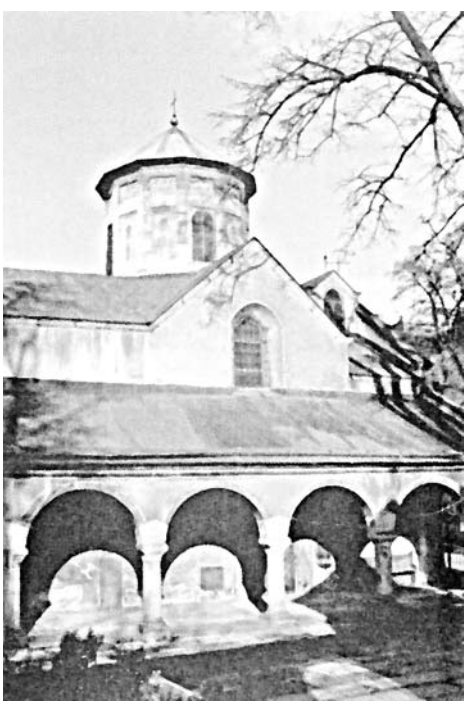
Ի՟Ի ՝ի ապրիլ ժբ. Զեռա՝մբ լուսիկ սարկաւագի. խօլու աշըրա լուսիկ. dijakonus armenus "April 12, 1030/1581. Deacon Lussig wrote this. Written by hand of an Armenian deacon Lussig".

We shall also give that scarce information we have on manuscript 359 from Venice.

Venice, Mekhitaristen Congregation Library 1 359. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by deacon Lussig. Lviv, 1581.– 316 sheets. Language: Qypchaq. Script: Armenian bolorgir.

Ukrainian Armenians used Armenian script in their Western version. For correct reading we recommend to use the table of transliteration and transcription given below.

While making comparative historic analysis Armenian Qypchaq language we were convinced that for reading Qypchaq texts there was no use in traditional Armenian transliteration and also compromised transliteration based on it with elements of transcription because this doesn't disclose Qypchaq vocalism and even significantly shade peculiarities of consonantism.

Armenian church in Lviv.

Correlation between Armenian-Qypchaq script and phonetics was disclosed in detail in our previous works [Garkavets 1987; 1988, and others], which we offer to our grateful readers. That is why we present Qypchaq texts in this edition in their original Armenian script and in Turkological transcription clarifying the previous readings whenever necessary.

Посвящается 1700-летию провозглашения христианства государственной религией Армении.
27-28 апреля 301 г.

ВВЕДЕНИЕ

Главная ценность письменного памятника XVI века, которому посвящено настоящее издание, заключается в том, что Псалтырь львовского диакона Лусига излагает эту важную часть Священного Писания как на древнеармянском, так и на кыпчакском языках, причем кыпчакский перевод составлен армянским письмом. Следует отметить, что армянописьменные кыпчакские тексты были в ходу в течение полутора столетий на территории Украины (главным образом, Львов и Каменец-Подольский, а всего около 70 колоний), Польши, Румынии, Молдовы, Крыма и Турции в XVI-XVII вв. Наиболее широкое распространение армянописьменный кыпчакский язык получил на территории той части современной Украины, которая входила тогда в состав Речи Посполитой. Это объясняется благоприятными условиями для армянской миграции в данный регион.

Обретаясь в среде кыпчаков и находясь под их господством, армяне подвергались ассимиляции, забывая зачастую родной язык. Жители указанных основных армянских колоний на Украине называли себя армянами, но языка преимущественно не знали, а говорили, писали и молились, главным образом, на кыпчакском языке.

Первая волна армянской миграции (300-400 семей) на Правобережную и Западную Украину, согласно многочисленным источникам, последовала в XIV веке из Крыма и Бессарабии и включала в себя преимущественно армян-кыпчакофонов.

Для последующих миграционных волн характерен процесс реармензации вследствие преобладания армяноязычных иммигрантов, для которых кыпчакский язык уже не был столь естественным. Но реармензация ввиду ряда причин быстро уступила место иной тенденции — армянские колонии захлестнула славянизация и, в частности, полонизация.

Практика написания Священного Писания, судебно-актовых и других текстов на армянописьменном кыпчакском языке принадлежит первой волне миграции армян в Украину. Во второй половине

XVII века, особенно после принятия львовскими и каменецкими армянами унии с Римско-Католической Церковью, подобная практика утратила свою актуальность, и в армянских колониях стал преобладать польский язык.

Не следует также забывать, что и у себя на родине армяне в XI-XIV веках тесно общались с кыпчаками. Особый интерес представляет тот факт, что многие кыпчаки, жившие на территории Армении, принимали армяно-григорианское христианство. По данным эпиграфических памятников, исследованных Г.Алишаном, Р.Ачаряном и Э.Хуршудяном [Хуршудян, Муканова 1999], современное армянское селение Арич (Харич) в Артикском районе Ширакской области (110 км от Еревана) прежде называлось Хыпчах, а с начала 12 столетия в этой деревне существует монастырь, называемый Хыпчахаванк (″Кыпчакский монастырь″). В одной из надписей этого монастыря на армянском языке, датируемой 1304 годом, читаем: “в миродержание ильхана хана Газана и Эльхутлу, сын Чагана, и сын мой Абаш, и хатун моя Ходлу приобщились к св. Аствацацин (Богородице) и отдали этой церкви маслобойню, на сокровища доставшейся нам доли. Кто возбудит тяжбу, да будет проклят богом и пророком. Исполнители же да будут благословлены Богом, в лето 753 (=1304 г.)″.

Самые большие колонии армян-кыпчакофонов были на Украине во Львове (не менее 70 семейств) и Каменце-Подольском (около 300 семейств). Армянские церкви действовали в Киеве, Луцке, Владимире, а также — за пределами Украины — в городах Сучаве и Сирете в Румынии. Жители этих колоний придерживались армяно-григорианского вероисповедования. С 1363 года во Львове функционировала кафедра армянского епископа, а в Каменце-Подольском в 1383 году была заложена церковь Святого Нигола. Строительство церкви финансировалось армянским торговцем с кыпчакской фамилией Синаном Хутлубеем. Фундационный камень и сегодня можно увидеть в стене перестроенной в 1577 году церкви Святого Нигола.

Однако с XVII века колонии армян на Украине, в результате культурной экспансии и воздействия автохтонного населения, постепенно отходят от традиционного вероисповедования. 26 апреля / 6 мая 1627 года львовские армяне подписывают соглашение с епископом Ниголом Торосовичом, согласно которому они признают его своим иерархом и объявляют союз с Римско-Католической Церковью. Каменец-подольские армяне принимают унию позже — здесь в церкви Святого Нигола служба по католическому обряду впервые была проведена 1 октября 1666 года.

Следует отметить, что львовская и каменецкая колонии пользовались самоуправлением на основе многочисленных привилегий, полученных от литовских князей и польских королей начиная с 1344. В

1519 король Сигизмунд утвердил своим указом для львовских армян их "Судебник", составленный на рубеже XII-XIII веков Мхитаром Гошем. В 1524 году этот "Судебник" был переведен на кыпчакский язык и в кыпчакской версии использовался во Львове и Каменце.

В Каменце армяне владели третьей частью города, где располагалась ратуша, рынок, церкви, магазины, приют для бедняков, бани и другие муниципальные объекты. Каменецкие армяне арендовали водяные мельницы, села, усадьбы, пасеки, таможни, имели ремесленные цехи, органы гражданского и духовного самоуправления, братства, включая братство для молодых людей, школы и т. д.

Независимость армянских колоний, в первую очередь, обеспечивали армянские купцы. Например, в списке каменецких армян, уплативших таможенную пошлину за импорт и экспорт товаров, от 30 сентября / 10 октября 1616 года числилось 43 человека. Некоторые крупные поставки товаров армянскими купцами из Турции достигали в сумме 12-15 тысяч талеров. В 1685 году во Львове 10 из 14 богатых магазинов и 13 из 17 средних по масштабам магазинов принадлежали армянам.

Армянские колонии оставили после себя богатейшее письменное наследие. 112 письменных памятников на армяно-кыпчакском языке, созданных в 1521-1669 гг., и сохранившихся до наших дней, составляют порядка 25-30 тысяч страниц. Письменное наследие этих колоний на других языках (армянском, латинском, польском, украинском и др.) охватывают исторический период с 1519 по 1786 гг.

Армяно-кыпчакские письменные памятники хранятся в Киеве (28 книг актовых книг Каменец-Подольского армянского суда и сочинение "Таинства философского камня" Андрея Торосовича), Львове (1 армянско-кыпчакский словарь и 26 отдельных документов), Ереване (3 кыпчакских рукописи христианского и филологического содержания и 6 армянских рукописей с отдельными записями на кыпчакском), Санкт-Петербурге (армянско-кыпчакский словарь, Жития святых и Псалтырь), Вене (3 армянско-кыпчакских словаря и 13 рукописей актового и христианского содержания — Судебник, актовые книги, Псалтыри, молитвенники, 3 книги проповедей вардапета Антона), Венеции (10 рукописей — Псалтыри, молитвенники, актовые книги, хроника), Кракове, Варшаве и Вроцлаве (11 рукописей, включая Псалтырь, молитвенник, календарь, Судебник за 1528-1604 гг.), Париже (4 рукописи — Псалтырь, календарь, Судебник и сборник, включающий хронику и сказание об Акире премудром), Герле (Арменополис, Шамошувар — Румыния — Псалтырь) и Лейдене (печатный молитвенник).

Лейденский молитвенник, изданный на кыпчакском языке в 1618 году во Львове, является, по всей вероятности, первой в мире книгой, напечатанной на одном из тюркских языков.

Письменные памятники, хранящиеся в Украине, Армении и России (67 рукописей), описаны в каталоге, изданном А. Н. Гаркавцом на украинском языке в Киеве в 1993 году [Гаркавець 1993]. Многие описания дополнены текстами и снабжены научными комментариями. Что касается остальных письменных источников, хранящихся в других странах, то они не систематизированы. Все эти памятники, как и две версии Псалтыри на армянско-кыпчакском языке, представленные в данном издании и датируемые XVI веком, интересны в самых различных аспектах.

Прежде всего, немного информации о языках, на которых написан этот эксклюзивный письменный памятник.

Армяно-кыпчакский язык по происхождению и структуре близок к таким современным тюркским языкам, как крымскотатарский, урумский, караимский, крымчакский, карачаево-балкарский, кумыкский, татарский, казахский, ногайский, киргизский, узбекский и др. Практически, это тот же язык, на котором говорили кыпчаки-куманы-половцы Юго-Восточной Европы и Венгрии в 11-14 веках и который зафиксирован памятником “Codex Cumanicus”. Он очень близок также к кыпчако-огузскому языку письменных памятников Золотой орды и Мамлюкского Египта 14-17 вв. В то же время, не удивительно, что в армянописьменном кыпчакском засвидетельствованы заимствования из армянского языка, связанные с армянской религиозной сферой. Вот некоторые из этих слов: *amen eγiçi* “да будет так”, *anabad* “пустыня”, *artar* “праведный, справедливый”, *dadžar* “храм”, *hnazant* “послушный”, *jišadag* “память, воспоминание”, *kerezman* “могила”, *kērovpē* “херувим”, *χač* “крест”, *χonarh* “покорный”, *orēnk‘* “закон”, *saγmos* “псалм”, *sk’ančeli* “чудесный”, *surp* “святой”, *žarank* “наследник”, *žoγovurt* “народ”, *Apisoγom* “Авесолом”, *Asduadz* “Бог”, *Asduadzadzin* “Богоматерь” , *Jagop* “Яков”, *K’ananac’i* “хананеяне”, *K‘risdos* “Христос”, *Movsēs* “Моисей”, *Tawit’* “Давид” и под.

Армянский оригинал Псалтыри написан на древнеармянском языке – грабаре (букв. “письменный”). На грабаре писали вплоть до XIX века. Текст памятника составлен так называемым “круглым письмом” – болоргиром, строчные буквы которого (в противоположность круглым заглавным буквам) вопреки своему названию образуются сочетанием почти одних прямых сегментов. Буквы обычно пишутся с наклоном вправо, хотя изредка встречается и написание с вертикальной осью. Между группами слов, а позднее и отдельными словами в армянском тексте часто нет пробелов. Все имена собственные, а также такие слова, как *տէր* “Владыка”, *աստուած* “Бог”, пишутся с маленькой буквы. Наблюдается тенденция слитного написания притяжательных местоимений (напр.: *յանձսիմ՛ = յանձս իմ՛* “моя личность”) и т. п.

Пунктуация текста, на наш взгляд, пестрит неточностями, и по-

этому при воспроизведении армянского оригинала мы руководствовались пунктуацией, принятой в каноническом тексте Библии Иоанну Зограбяна: Աստուծաշունչ մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց... Յաշխապասիրութենէ Յոհաննու Զօհրապեան վարդապետի... Ի Վենետիկ, 1805; apud: Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց Մերոց Համեմատութեամբ Եբրայական եւ Յունական բնագրաց, Վիեննա Ամերիկեան Ընկերութիւն, գրոց Սրբոց 1929; Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Հայաստանի Աստուածաշնչային Ընկերություն,1997.

В тексте зафиксированы знаки просодии греческого происхождения, обозначавшие дополнительные особенности артикуляции. Таких знаков более десяти.

В тексте Псалтыря засвидетельствовано значительное число аббревиатур для слов, обозначающих такие понятия, как “Бог”, “Господь”, “Иисус”, “Христос”, “святой”, “Израиль”, “Иерусалим”, “земля” и т. п. Сокращаются также окончания имен *-տեան, -տեամբ*. Как считают исследователи, аббревиация имела целью не столько экономию писчего материала, сколько ускорение процесса письма. Аббревиация воспринималась как естественный компонент орфографии.

Армяне, следуя принципам, издавна принятым для семитских и греческого алфавитов, придавали цифровые обозначения армянским буквам. 36 символов армянского алфавита составили четыре ряда, в каждом — по девять букв. Первый ряд обозначал единицы, второй — десятки, третий — сотни, четвертый — тысячи. В тексте употребление букв в качестве цифр обозначается титлами.

В тексте много орфографических и пунктуационных ошибок, которые являются результатом описок или ошибок писца (lapsus calami). Так, например, писец путает относительные предлоги *որ* “который” (им. падеж, ед. число) с *որք* “которые” (мн. число); притяжательное местоимение *քո* “твой” (им. падеж, ед. число) с *քով* (твор. падеж) и *քում* (дат. падеж); *ամ արշաւութիւն = ամպարշաւութիւն,* (*մ* = *մպ* — ошибка писца)*: ան իծ = ամ իծ* (*ան=ամ*)*: վայելչութիւն = վայելչութիւն* (*լչ* = *լչ*). Во многих случаях пропущен показатель множественного числа *-ք: որոգայթ = որոգայթք, գազան = գազանք, հզոր = հզորք.* Все описки отмечены нами в тексте. Но их появление может иметь и диалектную природу, что еще предстоит выяснить.

Что касается структурного построения текста Пталтыри, то она представлена двумя столбцами, в которых вслед за каждым армянским стихом идет его армяно-кыпчакский перевод. Дополнительные обозначения, нумерация, а также исправления текста вынесены на поля (некоторые исправления сделаны прямо в тексте). В тексте встречаются заставки, художественные инициалы, маргиналии, обрамления листа и столбцов и др.

Сравнение текста Псалтыри Лусига с Библией Иоанну Зограбяна показало, что наши Псалмы по содержанию мало чем отличаются, тогда как остальные части Псалтыри отходят от оригинала, о чем свидетельствуют наши массовые дополнения и примечания в тексте.

До настоящего времени обнаружено 5 кыпчакских Псалтырей: в Музее Чарторыских в Кракове, Польша (3546/III), в Австрийской национальной библиотеке в Вене, Австрия (Arm. 13), и три в Библиотеке Конгрегации мхитаристов в Венеции, Италия (№№ 11, 359 и 1817).

Автор четырех колофонов рукописи 3546/III, демонстрируя богобоязненную скромность, не называет себя и говорит о себе нарицательно: кып. *yazučі*, арм. *գրիչ* "писец, писарь", хотя о заказчике здесь сказано четко и ясно: господин Степан, сын Лазаря, ереспохан, т. е. глава, сопредседатель общины. В целом приписки являются своеобразным литературным произведением, отвечавшим законам жанра того времени. Переписчик, приступая к работе, должен быть преисполнен смирения и сознания собственного ничтожества. Вот эти колофоны, или приписки.

Кыпчакские колофоны из рукописи 3546/III

Yazdïrgan sarnagan bilä birläŋgäylär yazučï bilä da aŋïlgaylar Teŋri alnïna meŋi učmaχïna, amen. T'vagannïŋ 1024 (26v) "Да соединятся поручивший написать и читатель вместе с писцом и да будут помянуты пред Богом в вечном раю, аминь. 1575 год".

Yazdïrgan da sarnagan birläŋgäylär yazučï bilä da aŋl[a]gaylar Jisus K'risdoska eyäläri alarnïŋ, amen, meŋi učmaχïna, amen eγiçi (59r) "Да соединятся поручивший написать и читатель вместе с писцом и да будут помянуты Господом Иисусом Христом, аминь, в вечном раю, аминь, помилуй [нас]. 1575 год".

Ermeni t'vagannïŋ 1024-inä, latin t'vagannïŋ 1575-inä, frank ayïna yulistä tügälländi bu saγmosaran, Il'aχ ulusuna, Ilöv šähärinä. Xoltχasïna pan Lazar oγluna pan Stepanos erespoχanga. Saγlïχ bilä meŋärgäy. Amen (122r) "Закончена эта Псалтырь в Польше, в городе Львове, в 1024 году по армянскому летосчислению, в 1575 году по латинскому летосчислению, в месяце июле по-европейски, аминь. 1575 год. Для господина Степана, сына Лазаря, ереспохана, по его просьбе. Здоровья на вечные времена. Аминь".

Yazdïrgan sarnagan bilä birläŋgäylär yazučï blä da aŋïlgaylar Teŋri alnïna meŋi učmaχïna, amen. Tvagan 1029 (224r) "Да соединятся поручивший написать и читающий вместе с писцом и да будут помянуты пред Богом в вечном раю, аминь. 1580 год".

В рукописи Arm. 13 в тождественных колофонах в качестве "писца, писаря" выступает уже определенное лицо, облеченное духовным саном, — "диакон Лусиг". Однако и здесь составитель не заявляет о

своем авторстве как переводчика, а снова называет себя *yazučі-grič* “писец, писарь”.

Армянские колофоны из рукописи Arm. 13

Գրեցաւ ձիւամ. անխնամ գրչիս լուսիկ սակաւարգիս: Երես անկեալ աղաչեմ յիշել ի տր, – ած զձեզ յիշէ (14*v*) ″Сие написано рукою несознательного писца Лусика, диакона. С покорным ликом молю Вас помнить Господа нашего, и Господь будет помнить Вас″.

Զանարժան գրիչս սորա զլուսիկ սարկաւագն. յիշեացիք ի տր – ած զքեզ յիշէ (62*r*) "Недостойный писец сего диакон Лусик. Помните Господа, и Господь вспомнит тебя (Вас)″.

Զանարժան գրիչս զլուսիկն աղաչեմ յիշել ի տր (87*r*) ″Недостойный писец Лусик молит помнить о Господе″.

Զմեղապարտս – զանարժան գրիչս զլուսիկ սարկաւագն. աղաչեմ յիշել ի տր ած զՁեզ Ցյիշէ (113*r*) ″Грешный и недостойный писец Лусик, диакон, молит помнить Господа, и он вспомнит Вас″.

Տր յս դու ողորմեա, զգրիչս գթօցյն դու յիշեա, – թողուիթի մեղաց ընորհեա, դասուցի դաս պսակեա. զլուսիկ անուն տխմար յիշեա ձեռքս փոի գիրս մնա, – մատունս ի հող դառնաս: – անուն իմ յան մնա (224*r*) ″Благославенный Иисус, вспомни написавшего сие, облагодетельствовав его отпущением грехов, увенчав уроком своим и помня невежду по имени Лусик. (И пусть) истлеет рука моя и палец обратится в прах, но останется написанное мною, увековечив имя мое″.

Թվս: ՌԻԹ: աւարտեցաւ (94*r*) ″Закончено в году 1029 году″.

Кыпчакские колофоны рукописи Arm. 13

Yazdïrgan sarnagan bilä birlängäylär yazučï blä da anïlgaylar Teŋri alnïna meŋi učmaχïna, amen. Tvagan 1029 (21v) “Да соединятся поручивший написать и читатель вместе с писцом и да будут помянуты пред Богом в вечном раю, аминь. 1580 год”.

Yazïχlï Lusig sargawaknï aŋgaysen, nečä sarnasaŋ, bir "Atamïz, ki köktäsen" bilä (58v) “Читая, всякий раз помяни грешного диакона Лусига одним ″Отченашем″”.

Men, Lusig sargawak, yazdïm, sarnagan yazučï bilä aŋïlgay K‘risdosnuŋ alnïna (119v) “Написал я, диакон Лусиг, да будут помянуты читающий вместе с писцом перед Христом”.

Yazdïrgan sarnagan bilä yazučï bilä birlängäy, K‘risdosnuŋ yarγu kününä aŋïlgaylar bir yerdä (186v) “Да соединятся читающий вместе с писцом и да будут помянуты вместе перед Христом в судный день”.

В венецианской рукописи № 359, 1581 года, вероятно, убедившись, что новая редакция перевода оказалась в целом удачной, диакон Лусиг решается все же заявить о своем авторстве, но не прямо, а скромно сетуя, что перевод дался ему с большим трудом и, мол, это все, что было в наших силах. Дословно:

Yalbarïp χolarmen sizdän, χardašlar, ki nečä bu bitikni sarnasaŋïz, aŋgaysïz men yazïχlï Lusig sargawaknï bir hajr mer bilä, da Krisdos sizni dä aŋgay kendiniŋ ekinči kelganinä, da bošatkay yazïχlarïŋïzga, da arzani etkäy köktagi χanlïχka meŋi meŋilik amen (38v-39) "Умоляю и прошу вас, братья, читая эту книгу, каждый раз впомните меня, грешного диакона Лусига, одним "Отченашем", и Христос тоже вспомнит вас в час своего второго пришествия, и простит вам ваши грехи, и удостоит вас царствия небесного навеки веков, аминь".

Köp χïyïn bilä čïχardïχ χïpčaχ tilinä ermeni saγmosnu, yamanlamaŋïz, zerä χudrätimiz bunča edi, artïχïn Krisdos tügällägäy (124r) "С большими трудностями мы перевели армянскую Псалтырь на кыпчакский язык; не хулите, ибо наших сил хватило только на это, а остальное пусть восполнит Христос".

Сопоставив колофоны, З. Дубинска в свое время предположила, что было два "индивидуальных" кыпчакских перевода: "анонимный" – рукопись 3546/III, 1575 года, и диакона Лусига – Вена, Арм. 13, 1580 года [Dubińska 1961: 212]. Но мы склонны заключить, что и переводчиком, и редактором последующих версий был один человек – Лусиг, достигший к 1580 году выдающихся успехов в изучении палеографии, Библии, древнеармянского, еврейского, греческого, латинского, польского языков и в мастерстве перевода и получивший к тому времени духовный сан саргавака – диакона.

Многие псалмы, молитвы, песни и гимны, включенные в Псалтырь, имеются также в армяно-кыпчакских молитвенниках. Очень часто переписчики не ограничивались буквальным копированием, а старались улучшить и исправить перевод. Иногда при этом возникали совершенно новые переводы. В будущем мы планируем издать варианты из других версий Псалтыри, а отдельным томом – тексты из молитвенников во всех зафиксированных вариантах.

В настоящем издании публикуются две наиболее ранние версии армянско-кыпчакской Псалтыри по рукописям 3546/III и Arm. 13. Обе они двуязычны, тогда как остальные списки уже не содержат оригинального армянского текста.

Армянские части обеих версий между собой текстуально не различаются, если не принимать во внимание некоторых особенностей орфографии, меньшего количества сокращений и наличия просодических помет во второй версии. Обе на соответствующих местах содержат песни, молитвы и гимны из разных книг Ветхого Завета. Однако рукопись 1580 года, по сравнению с предыдущей, включает также псалом 151, молитвы Азарии и трех юношей, некоторые тексты из Нового Завета, а также новые христианские молитвы, в том числе армян-

ских святых отцов, которых в первой версии нет. В целом армянский текст идентичен с каноническим сводным текстом И. Зограбяна.

Третий материал, который мы здесь публикуем,— это глоссарий к Псалтыри по рукописи № 2267 Института древних рукописей имени Месропа Маштоца (Матенадаран, Ереван, Армения), написанный (начатый) 12 апреля 1581 года тем же диаконом Лусигом, о чем свидетельствуют армянская и кыпчакская записи на стр. 43r. Примечательно, что 1581 годом датируется и рукопись № 359 из Венеции. Вероятно, назначение глоссария, соотношение между версиями и другие вопросы, связанные с авторством, прояснятся после его сличения с рукописью № 359 и более поздними кыпчакскими списками, которые пока нам не были доступны.

Использованные источники

I. Краков, Музей Чарторыских, 3546/III. Псалтырь и другие гимны, песни и молитвы из Ветхого и Нового Завета. Написал аноним.— Львов, 1575.— 258 + 2 ненумерованных листа (64a и 91a). Язык: армянский и кыпчакский, по стихам. Письмо: армянский болоргир.

II. Вена, Австрийская национальная библиотека, Arm. 13. Псалтырь и другие гимны, песни и молитвы из Ветхого и Нового Завета. Написал диакон Лусиг.— Львов, 1580.— 2 ненумерованных листа + 210 л. + 1 чистый. Язык: армянский и кыпчакский, по стихам. Письмо: армянский болоргир.

Институт древних рукописей имени Месропа Маштоца (Матенадаран), Ереван, № 2267. Сборник диакона Лусига.— Львов, 1581-1598.— 16x20,5 см. 189 лл. Язык: армянский и кыпчакский. Письмо: армянский болоргир, нотргир.

Сборник включает: парадигмы армянских слов, преимущественно глаголов, с поморфемным переводом на кыпчакский (лл. 30r–42v); армянско-кыпчакский глоссарий к Псалтыри (лл. 43r–52v); фрагмент из Евангелия о поклонении мудрецов и пастухов новорожденному Иисусу (лл. 112r–112v); заметка о Евангелии (лл. 113r–113v); песня о воскресении Христа (лл. 131v, 129r); поучение вардапета Ванагана о всенощном бдении, посте и разговении (л. 131r); рецепт бальзама долголетия (л. 130r).

Колофоны:

Պա̄մա̄թի՛ հայի և խը չախ լեզո՛ւի. մեկնեալ՝ լուսիկ (43r): "История, на армянском на кыпчакском языках, истолковал Лусиг".

Թվի՛ ո՛ւ ապրիլ ի՛ . Ձեռա՛ն մ՛ լուսիկ սարկաւագի. խօրու աշըրա լուսիկ. dijakonus armenus (43r): "12 апреля 1030/1581 года. Написал диакон Лусиг. Написано рукой армянского диакона Лусига".

Сообщим также те скупые сведения о рукописи № 359 из Венеции, которыми мы располагаем.

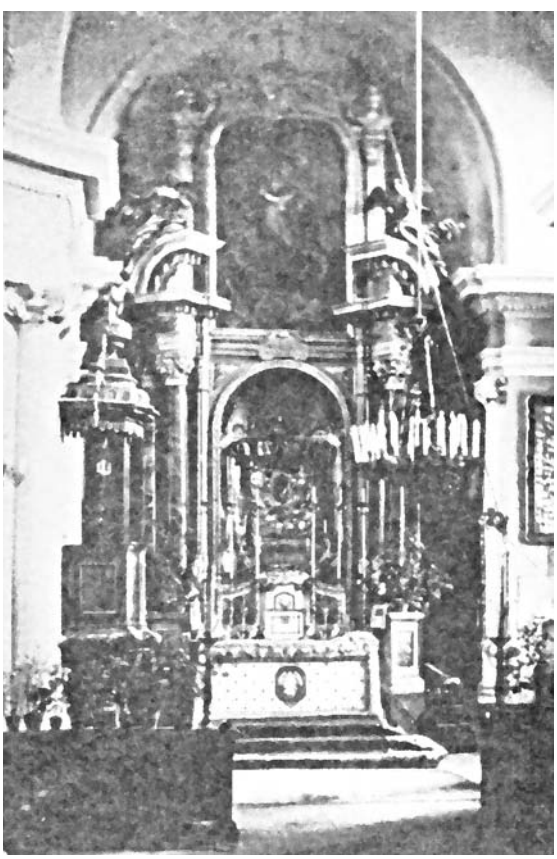
Венеция, Библиотека Конгрегации мхитаристов, № 359. Псалтырь и другие гимны, песни и молитвы из Ветхого и Нового Завета. Перевел, написал и иллюстрировал диакон Лусиг.— Львов, 1581.— 316 л. Язык: армяно-кыпчакский. Письмо: армянский болоргир.

Особенности письма

Армянское письмо украинскими армянами использовалось в его западном варианте. Для правильного чтения рекомендуем воспользоваться приводимой ниже таблицей транслитерации и транскрипции.

В ходе сравнительно-исторического исследования армяно-кыпчакского языка мы давно убедились, что для чтения кыпчакских текстов традиционная арменологическая транслитерация, а также основанная на ней компромиссная транслитерация с элементами транскрипции дают мало пользы, ибо не только не раскрывают специфики кыпчакского вокализма, но и существенно затушевывают особенности консонантизма.

Соотношение между армяно-кыпчакской графикой и фонетикой подробно раскрыто в наших предыдущих работах [Гаркавец 1987; 1988 и др.], которыми мы и предлагаем воспользоваться нашим благодарным читателям. Поэтому в настоящем издании кыпчакские тексты мы приводим в оригинальной армянской графике и в тюркологической транскрипции, уточняя по мере надобности прежние прочтения.

Armenian church in Kamenets-Podolsky.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

XVI դարի գրավոր հուշարձանի հիմնական արժեքը, որին նվիրված է սույն աշխատությունը, կայանում է նրանում, որ Լվովաբնակ Լուսիգ սարկավագը շարադրում է Սուրբ Գրքի կարև որագույն մասը՝ Սաղմոսագիրքը, ինչպես գրաբարով, այնպես էլ խփչախերեն լեզվով, ընդորում խփչախական թարգմանությունը կազմված է հայկական գրով:

Պեփք է նշել, որ հայափառ խփչախերեն փեքսփերը մեկուկես դարի ընթացքում, բավականին փարածված էին XVI-XVII դդ. ՈՒկրաինայում (նախ և առաջ՝ Լվովում, Կամենեց-Պոդոլսկում և այլն., ընդհանուր առմամամբ մոփ 70 հայկական գաղութներում), Լեհասփանում, Ռումինիայում, Մոլդովայում, Ղրիմում և Թուրքիայում: Այնուամենայնիվ, հայափառ խփչախերեն լեզուն առավել լայն փարածում էր սփացել ժամանակակից ՈՒկրաինայի այն փարածքում, որը մփնում էր Ռեչ Պոսպոլիփայի կազմի մեջ: Վերջին հանգամանքը պայմանավորված էր այս փարածաշրջանի հայկական գաղթի յուրահափկություններով:

Համաձայն բազմաթիվ աղբյուրների, հայկական գաղթի առաջին ալիքը (300-400 ընփանիք) դեպի Աջափնյա և Արևմփյան ՈՒկրաինա փեղի է ունեցել Ղրիմից, Ներքին Դոնից և Բեսարաբիայից XIV դարում և բաղկացած էր, հիմնականում, հայ-խփչախախոսներից: Գփնվելով խփչախների միջավայրում և նրանց լծի փակ, հայերը ենթարկվում են ասիմիլացիայի՝ շափ հաճախ մոռանալով իրենց մայրենի լեզուն: ՈՒկրաինայի նշված հիմնական գաղութների բնակիչները հայ էին իրենց անվանում, սակայն խոսում, գրում և աղոթում էին, հիմնականում, խփչախերեն լեզվով:

Հեփագա գաղթի ալիքների համար բնորոշ էր վերահայացման գործընթացը՝ հայալեզու ներգաղթյալների գերակշռության պայմաններով, որոնց համար խփչախերեն լեզուն արդեն այդքան էլ հարազափ չէր: Սակայն, մի շարք հանգամանքների պափճառով, վերահայացումը շուփ զիջեց իր դիրքերը նոր միփումներին՝ հայ գաղութներին համակում է սլավոնիզացիան և մասնավորապես, պոլոնիզացիան:

Հայափառ խփչախերեն լեզվով Սուրբ Գրքի, դավա-ակփային և այլ փեքսփերի գրության փորձը կապարվում է ՈՒկրաինա փեղափոխված

հայերի առաջին ալիքի ներգաղթյալների շնորհիվ: XVII դարի երկրորդ կեսին, հատկապես՝ Լվովի և Կամենեցկի հայերի կողմից Հռոմակաթոլիկական Եկեղեցու հետ ունիա ընդունելուց հետո, նման փորձը կորցրեց իր այժմեականությունը՝ հայկական գաղութներում սկսեց գերակշռել լեհերեն լեզուն:

Պետք չէ նաև մոռանալ, որ XI-XIV դարերում հայերը իրենց Հայրենիքում նույնպես սերտորեն շփվում էին խփչախների հետ: Հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն փաստը, որ խփչախներից շատերը, որոնք բնակվում էին Հայաստանի տարածքում, ընդունում էին հայ-ուղղափառ քրիստոնեություն: Գ. Ալիշանի, Ա. Աճարյանի և Է. Խուրշուդյանի [Хуршудян, Муканова 1999] կողմից հետազոտված վիմագիր հուշարձանների տվյալների համաձայն, Շիրակի մարզի Արթիկի շրջանի ժամանակակից հայկական ավան Հառիճը (որը գտնվում է Երևանից 110 կմ. հեռավորության վրա) նախկինում անվանվել է Խփչախ, իսկ XII դարի սկզբից այդ ավանում գոյություն ունեցող վանքը անվանում է Խփչախավանք: Այդ վանքի հայերենով գրված արձանագրությունում, որը թվագրվում է 1304թ. կարդում ենք. «յաշխարհակալութեան ելեղանայ Ղան Ղազանին ես Ելխութլու, որդի Չաղանին, եւ իմ որդի Աբաշէս եւ իմ խաթունս Խոդլու միաբանեցաք ի սուրբ Աստուածածինս եւ զմեր բաժին գանձով շինած ձիթահանք տվաք եկեղեցուս... ով դաւի անէ, յԱստուծոյ եւ ի փէղամբարայ նալաթ է, կափարիչք աւրհնին՝ յԱստուծոյ, ի թուին ՉԾԳ (1304թ.)»:

Հայ-խփչախախոսների առավել մեծ գաղութները տեղաբաշխված էին ՈՒկրաինայի Լվով (ոչ պակաս քան 60 ընտանիք) և Կամենեց-Պոդոլսկի (մոտ 300 ընտանիք) քաղաքներում: Հայ եկեղիցիները գործում էին Կի և ում, Լուցկում, Վլադիմիրում, ինչպես նաև ՈՒկրաինայի տարածքից դուրս՝ Ռումինիայի Սուչավա և Սիրետ քաղաքներում: Այդ գաղութների բնակիչները դավանում էին Հայ Եկեղեցու կրոնը: 1363 թվականից Լվովում գործում էր հայ եպիսկոպոսի ամբիոնը, իսկ 1383 թ. Կամենեց-Պոդոլսկում հիմք էր դրվել Սուրբ Նիկողոսի եկեղեցին: Եկեղեցու շինարարությունը ֆինանսավորվում էր հայ առ և փրական՝ Սինան Ղութլուբեյի կողմից, որը խփչախական ազգանուն ուներ: Եկեղեցու հիմնաքարը և այսօր կարելի է տեսնել՝ 1577 թ. վերակառուցված Սուրբ Նիկողոսի եկեղեցու պատի մեջ:

Սակայն, XVII դարից սկսած ՈՒկրաինայի հայկական գաղութները, բնիկ բնակչության մշակութային ընդարձակման և ազդեցության հետևանքով, աստիճանաբար սկսում են նահանջել ավանդական դավանանքից: 1627 թ. ապրիլի 26-ին / մայիսի 6-ին Լվովաբնակ հայերը համաձայնագիր են ստորագրում եպիսկոպոս Նիկոլ Թորոսովիչի հետ, որի համաձայն նրանք ճանաչում են իրեն որպես հոգևոր պետ (իերարխ) և դաշինք են հռչակում Հռոմակաթոլիկական Եկեղեցու հետ: Կամենեց-Պոդոլսկի հայերը ունիան ընդունում են ավելի ուշ՝ այստեղ, Սուրբ

Նիկողոս եկեղեցում, կաթոլիկական ծիսակատարությամբ առաջին արարողությունը կատարվել է 1666թ. հոկտեմբերի 1-ին:

Պետք է նշել, որ Լվովի և Կամենեցկի գաղութները, սկսած 1344 թ., օգտվում էին ինքնակառավարությունից՝ լիտվական նախարարներից և լեհ թագավորներից սպացված բազմակի արտոնությունների հիման վրա: 1519 թ. Սիգիզմունդ թագավորը Լվովաբնակ հայերի համար իր որոշմամբ հաստատում է՝ XII-XIII դդ. Մխիթար Գոշի կողմից կազմված «Դատաստանագիրք»-ը: «Դատաստանագիրք»-ը թարգմանվում է խփչախերեն լեզվով և խփչախական մեկնակերպով օգտագործվում է Լվովում և Կամենցում:

Կամենցում հայերը փիրում էին քաղաքի երրորդ մասը, որտեղ տեղաբաշխվում էին ռատուշան, շուկան, եկեղեցին, խանութները, աղքատների ապաստարանը, բաղնիքներն ու մունիցիպալ այլ օբյեկտները: Կամենեցկի հայերը վարձակալում էին ջրաղացներ, գյուղեր, մեղվանոցներ, մաքսատներ, ունեին արհեստավորական արտադրամասեր, քաղաքացիական և հոգևոր ինքնակառավարման մարմիններ, միաբանություններ՝ նեռարյալ պատանիների միաբանությունը, դպրոցներ և այլն:

Հայկական գաղութների անկախությունը, նախևառաջ, ապահովում էին հայ առևտրականները: Օրինակ՝ ապրանքների ներմուծման և արտահանման համար մաքսային փուրքերը մուծած Կամենեցկի հայերի ցուցակում, որը թվագրվում է 1616 թ. սեպտեմբերի 30-ի / հոկտեմբերի 10-ով, հիշատակվում է 43 անձ: Թուրքիայից հայ արևտրականների կողմից արվում էին ապրանքների որոշ խոշոր մատակարարումներ, ընդհանուր առմամբ, հասնելով 12-15 հազար փալերի: 1685 թ. Լվովում՝ 14 հարուստ խանութներից 10-ը և 17՝ չափագծով միջին խանութներից 13-ը պատկանում էին հայերին:

Հայ գաղութները թողել են իրենցից հետո հարուստ գրավոր ժառանգություն: 1521-1669 թթ. ստեղծված և մինչ այսօր հայ-խփչախերեն լեզվով պահպանվել է 112 գրավոր հուշարձան (մոտ 25-30 հազար էջ): Այդ գաղութների գրավոր ժառանգությունը այլ լեզուներով (հայերեն, լեհերեն, ուկրաիներեն և այլն) ընդգրկում են 1519-ից մինչ – 1786 թթ. ընկած պատմական հատվածը:

Հայ-խփչախական գրավոր հուշարձանները պահպանվում են Կիևում (Կամենեց-Պոդոլսկի հայ դպրարանի 28 ակտային գրքեր – Անդրեյ Թորոսովիչի «Փիլիսոփայական քարի խորհուրդները» սրեղծագործությունը), Լվովում (1 հայ-խփչախական բառարան և 26 առանձին փաստաթղթեր), Երևանում (3 քրիստոնեական և բանասիրական բովանդակությամբ խփչախական ձեռագրեր և 6 հայկական ձեռագրեր՝ խփչախերեն առանձին գրառումներով), Սանկտ-Պետերբուրգում (հայ-խփչախական բառարան, Սրբերի Վարքագրությունը և Սաղմոսագիրքը), Վիեննայում (3 հայ-խփչախական բառարաններ և 13 ակտային և քրիստոնեական բովանդակությամբ ձեռագրեր և «Դատաստանագիրք», ակտային գրքեր, Սաղմոսագրքեր, աղոթագրքեր, Անտոն

վարդապետի քարոզների 3 գիրք), Վենետիկում (10 ձեռագիր- Սաղմոսագրքեր, աղոթագրքեր, և «Դափաստպանագիրք», ակտային գրքեր, ժամանակագրություն), Կրակովում, Վարշավայում և Վրոցլավում (10 ձեռագիր՝ ներառյալ Սաղմոսագիրք, աղոթագիրք, օրացույց, 1528-1604 թթ. և «Դափաստպանագիրք»), Փարիզում (4 ձեռագիր – Սաղմոսագիրք, օրացույց, և «Դափաստպանագիրք» և Ակիր Իմաստնագույնի մասին ժամանակագրությունն ու ավանդազրույցը ներառող ժողովածու), Գերլայում (նախկին Արմենոպոլիս, Սամոշուվար) – Ռումինիա (Սաղմոսագիրք) և Լեյդենում՝ Հոլանդիա (փպագրված աղոթագիրք):

1618 թ. խփչախերեն լեզվով հրատարակված Լեյդենի աղոթագիրքը, ամենայն հավանականությամբ, աշխարհում առաջին փպագրված գիրքն է համարվում է՝ գրված թյուրքական լեզուներից մեկով:

ՈՒկրաինայում, Հայաստանում և Ռուսաստանում պահպանվող գրավոր հուշարձանները (67 ձեռագիր) նկարագրված են՝ 1993թ. Կիևում ուկրաիներեն լեզվով Ա.Ն. Գարկավեցի կողմից հրապարակված գրացուցակում: Բազմակի նկարագրությունները լրացված են տեքստերով՝ կից գիտական բացատրություններով: Ինչ վերաբերում է այլ երկրներում պահպանվող գրավոր մնացած հուշարձաներին, ապա նրանք համակարգված չեն: Այս բոլոր հուշարձանները, ինչպես և սույն հրատարակման մեջ ներկայացված XVI դարով թվագրված Սաղմոսագրքի երկու մեկնակերպերը, հեռաքրքիր են տարբեր տեսանկյուններից:

Նախ և առաջ, բերենք որոշ տեղեկություններ այն լեզուների մասին, որոնց վրա գրված է այս բացառիկ գրավոր հուշարձանը:

Հայ-խփչախական լեզուն իր ծագումով և կառուցվածքով մոտ է այմպիսի ժամանակակից թյուրքական լեզուներին, ինչպիսիք են՝ ղրիմաթաթարերենը, ուռումերենը, կարաիմերենը, կրիմչակերենը, կարաչայաբալկարերենը, կումիկերենը, թաթարերենը, ղազախերենը, նողայերենը, ղրղզերենը, ուզբեկերենը և այլն: Փաստորեն, դա այն լեզուն է, որով խոսում էին XI-XIV դդ. Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի – Հունգարիայի խփչախ-կուման-պոլովցիները և որը արձանագրված է «Codex Cumanicus» հուշարձանում: Նա շատ մոտ է նաև XIV-XVII դդ. Ոսկե Հորդայի և Մամլյուկական Եգիպտոսի գրավոր հուշարձանների խփչախ-օղուզական լեզվին: Միևնույն ժամանակ, զարմանալի չէ, որ հայատառ խփչախերենը փոխ է առել հայերենից մեծ թվով բառեր, որոնք կապված են հայկական կրոնական ոլորտի հետ: Ահա, դրանցից մի քանիսը՝ *amen eγiçi* «ամեն», *anabad* «անապատ», *artar* «արդար», *daǰžar* «պաճար», *hnazant* «հնազանդ», *kerezman* «գերեզման», *xač* «խաչ», *χonarh* «խոնարհ», *jišadag* «հիշատակ», *orēnk‘* «օրենք», *saγmos* «սաղմոս», *sk‘ančeli* «սքանչելի», *surp* «սուրբ», žarank «ժառանգ», *žoγovurt* «ժողովուրդ», *Asduadz* «Աստված», *Asduaǰzaǰzin* «Աստվածածին», *Apisoγom* «Աբիսողոմ», *Jagop* «Հակոբ», *Tavit‘* «Դավիթ», *K‘ananaçi* «Քանանացիներ», *kerovpe* «Քերովբե», *k‘risdos* «Քրիստոս», *Movsēs* «Մովսես» և այլն:

Սաղմոսագրքի հայկական բնագիրը գրված է գրաբարով: Հուշարձանի տեքստը գրված է այսպես կոչված «բոլորագրով», որի փոքրատառերը (ի տարբերություն կլոր մեծատառերի)՝ հակառակ վերջինիս անվանմանը, կազմվում են համարյա միայն ուղիղ հատվածների զուգակցումով: Տառերը, սովորաբար, գրվում են աջ թեկությունով, չնայած երբեմն պատահում է և ուղղահայաց սռնակով գրագրությունը: Հայկական տեքստում՝ խոսքերի խմբերի միջև իսկ հետագայում և առանձին խոսքերի միջև հաճախակի բացումներ չկան: Բոլոր հատուկ անունները, տեղանունները ինչպես նաև «Տեր», «Աստված» խոսքերը, գրվում են փոքրատառով: Նկատվում է նաև սպացական դերանունների միավորյալ գրագրության միտումը (օրինակ՝ *յանձնիմ = յանձն իմ*) և այլն:

Մեր կարծիքով, տեքստի կետադրությունը լի է անճշտություններով, և այդ պատճառով՝ հայկական բնագրի վերարտադրման ժամանակ մենք ղեկավարվում էինք Յոհաննու Զոհրապեանի Աստվածաշնչի կանոնական տեքստում ընդունված կետադրությունով (*Աստուածաշունչ մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց... Յաշխատասիրութենէ Յոհաննու Զօհրապեան վարդապետի... Ի Վենետիկ, 1805;* apud: *Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց Մերոց Համեմատութեամբ Եբրայական եւ Յունական բնագրաց, Վիեննա Ամերիկեան Ընկերութիւն, Գրոց Սրբոց 1929; Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Հայաստանի Աստուածաշնչային Ընկերություն,1997*):

Տեքստում արձանագրված են՝ արտասանության հավելյալ յուրահատկությունները նշանակող, ծագումով հունական, վանկաչափության նշաններ: Նման նշանները դասից ավելի են:

Սաղմոսագրքի տեքստում արձանագրված են հապավումների մի զգալի քանակ, ինչպիսիք են՝ *տ̄ր̄* «Տեր», *ա̄յ* «Աստված», *յ̄ս̄* «Հիսուս», *ք̄ս̄* «Քրիստոս», *ս̄ք̄* «Սուրբ», *ի̄է̄լ* «Իսրայել», *ե̄ր̄ս̄ղ* «Երուսաղեմ», *յ̄ր̄* «երկիր» և այլն: Կրճատվում են նաև «թյուն», «թեան», «թեամբ» ավարտվող անունների վերջավորությունները: Ըստ հետազոտողների, հապավումների կիրառումը նպատակ ուներ ոչ թե փնտեսել գրանյութը, այլ՝ արագացնել գրագրության գործընթացը: Հապավումը ընկալվում էր որպես ուղղագրականության բնականոն մասը: Հայերը, հետևելով սեմական և հունական այբենարանների համար հնուց ի վեր ընդունված սկզբունքներին, փալիս էին հայկական տառերին թվային նշաններ: Հայկական այբենարանի 36 նիշերը կազմում էին 4 շարք՝ յուրաքանչյուրում 9 տառ: Առաջին շարքը նշանակում էր միավորներ, երկրորդը՝ տասնորդականներ, երրորդը՝ հարյուրականներ, չորրորդը՝ հազարավորներ: Թվականների ձևով տառերի օգտագործումը նշանակվում էր տիտղոսներով:

Տեքստում նգապվում են բազմակի ուղղագրական և կետադրական սխալներ, որոնք գրչի վրիպակների կամ սխալների հետևանքներ են (*lapsus calami*): Այդպես, գրիչը շփոթում է հարաբերական *որ* (եզ. թիվ)

նախադրությունը *ոյք-* ի (հոգն.թ.) հետ, *քո* (ուղղ. հոլ., եզ. թ.) սպացական դերանունը *քով-*ի (գործ. հոլ.) – *քում-*ի (տր. հոլ.) հետ; *ամբարշտութիւն = ամպարշտութիւն*, (*մբ = մպ* – գրչի սխալն է), *անբիծ = ամբիծ* (*ան = ամ*), *վայելչութիւն = վայելչութիւն* (*լչ = լչ*): Շատ դեպքերում բաց է թողված (*ը*) հոգնակիակերտ մասնիկը: Բոլոր սխալները մեր կողմից նշված են տեքստում: Սակայն նրանց առկայությունը կարող է բարբառային ծագում նանուններ, ինչը դեռ առաջիկայում պետք է պարզաբանել:

Ինչ վերաբերում է Սաղմոսագրքի կառուցվածքին, ապա նա ներկայացված է երկու սյունակով, որտեղ յուրաքանչյուր հայկական տեքստին ձուգահեռ հետևում է հայ-խփչախերեն թարգմանությունը: Հավելյալ նշումները, համարակալումը, ինչպես նաև տեքստի ուղղումները, դուրս են բերված եզրերից (որոշ ուղղումներ կատարված են անմիջապես տեքստում): Կլոր փակագծերում տրված են տեղեր, որոնք հանդիպում են Զոհրապեանի տեքստում եւ որոնք փարբերվում են Լուսիգ Սարկավագի ձեռագրերից; քառակուսի փակագծերում տրվում են խոսքերի եւ բառակապակցությունների վերականգնված ձևերը՝ ըստ Զոհրապեանի Աստուածաշնչային տեքսի և այլ ձեռագրերի:

Տեքստում պապահում են գրադրվագներ, գեղարվեստական սկզբնատառեր, լուսանցանցումներ, էջի և սյունակների երիզումներ և այլն:

Լուսիգ Սարկավագի Սաղմոսագրքի տեքստի համեմատումը Յոհաննու Զոհրապեանի Աստվածաշնչի հետ ցույց տվեց, որ բովանդակությամբ մեր Սաղմոսները քիչ են փարբերվում, ընդորում Սաղմոսագրքի այլ մասերը հեռու են բնագրից, ինչի մասին վկայում են մեր զանգվածային լրացումներն ու ծանոթագրությունները:

Մինչ այսօր բացահայտված է 5 խփչախական Սաղմոսագիրք՝ Կրակովի Չարտորիսկի թանգարանում – Լեհաստան (3546/III), Վիենայի Ավստրիական Ազգային Գրադարանում – Ավստրիա (Arm.13), և երեքը՝ Վենետիկի Մխիթարեանների Միաբանության գրադարանում – Իտալիա (NN 11, 359, 1817).

3546/III ձեռագրի չորս կոլոֆոնների (հավելագրերի) հեղինակը, ցուցաբերելով աստվածավախ համեստություն, չի անվանում իրեն և իր մասին խոսում է երրորդ դեմքով՝ «գրիչ», ընդորում պատվիրատուի մասին այստեղ գրված է հստակ և պարզ՝ երեսփոխան, պարոն Ստեփան, Ղազարոսի որդի, այսինքն համայնքի առաջնորդ, համանախագահ: Ընդհանուր առմամբ, հավելագրերը հանդիսանում են որպես այդ ժամանակի ոճի կանոններին համապատասխանող յուրահատուկ գրական սրեղծագործություն: Գրիչը, անցնելով աշխատանքի, պետք է լցված լիներ հնազանդությամբ և անձնական ոչնչության գիտակցությամբ: Ահա այդ կոլոֆոնները կամ հավելագրումները:

3546/III ձեռագրի խփչախական կոլոֆոնները

Yazdïrgan sarnagan bilä birläŋgäylär yazučï bilä da aŋïlgaylar Teŋri alnïna meŋi učmaχïna, amen. T'vagannïŋ 1024 (26v)

«Թող միանական գիր հանձնարարողը և ընթերցողը գրչի հեպ միասին և թող Աստծու մոտ (նրանք) հիշատակվեն հավերժ դրախտում, ամեն: 1575 թիվ»:

Yazdïrgan da sarnagan birlängäylär yazučï bilä da aŋl[a]gaylar Jisus K'risdoska eyäläri alarnïŋ, amen, meŋi učmaχïna, amen eyiçi (59r) «Թող միանան գիր հանձնարարողը և ընթերցողը գրչի հեպ միասին և թող հիշատակվեն Տեր Հիսուս Քրիստոսի կողմից, ամեն, հավերժ դրախտում, ամեն, ի սեր Աստծո: 1575 թիվ»:

Ermeni t'vagannïŋ 1024-inä, latin t'vagannïŋ 1575-inä, frank ayïna yulistä tügälländi bu saγmosaran, Il'aχ ulusuna, Ilov šähärinä. Χoltχasïna pan Lazar oγluna pan Stepanos erespoχanga. Saγlïχ bilä meŋärgäy. Amen (122r) «Ավարտված է այս Սաղմոսագիրքը Լեհաստանում, Լվով քաղաքում, 1204 թվականին հայկական թվարկության (համաձայն), 1575 թվականին լատինական թվարկության (համաձայն), եվրոպական ոճով հուլիս ամսին, ամեն: 1575 թիվ: Երեսփոխան, Ղազարոսի որդի, պարոն Ստեփանի համար, իր խնդրանքով: Հավերժ առողջություն: Ամեն»:

Yazdïrgan sarnagan bilä birlängäylär yazučï blä da aŋïlgaylar Teŋri alnïna meŋi učmaχïna, amen. Tvagan 1029 (224r) «Թող միանական գիր հանձնարարողը և կարդացողը գրչի հեպ միասին և թող Աստծու մոտ հիշատակվեն հավերժ դրախտում, ամեն: 1580 թիվ»:

Arm. 13 ձեռագրի նույնանման կոլոֆոններում *«գրչի, դպիրի»* դերում արդեն հանդես է գալիս կոնկրետ անձնավորություն, որը օժտված է հոգևոր աստիճանով: Դա Լուսիգ սարկավագն է: Սակայն և այստեղ կազմողը իրեն չի անվանում որպես թարգմանիչ՝ հռչակելով իր հեղինակության մասին, այլ վերստին անվանում է իրեն *yazučï, գրիչ "դբիր"*:

Arm. 13 ձեռագրի հայկական հավելագրերը.

Գրեցաւ ձիռամբ. անիմաստ գրչիս լուսիկ սակաւարգիս: Երևս անկեալ աղաչեմ յիշել ի տ̄ր̄. եւ աճ̄ զձեզ յիշէ: (14v)

Զանարժան գրիչս սորա զլուսիկ սարկաւագն. յիշեացիք ի տ̄ր̄ եւ աճ̄ զքեզ յիշէ: (62r)

Զանարժան գրիչս զլուսիկն աղաչեմ յիշել ի տ̄ր̄: (87r)

Զմեղապարտ եւ զանարժան գրիչս զլուսիկ սարկաւարգն. աղաչեմ յիշել ի տ̄ր̄ աճ̄ զՁեզ Զյիշէ: (113r)

ՏՐ յ̄ս̄ դու ողորմեա. զգրչիս գրօցան դու յիշեա, եւ թուղութի՛ մեղաց շնորհեա, դասուցի դասս պսակեա. զլուսիկ անուն տիմար յիշեա ձեռքս փղի գիրս մնա, եւ մարդունս ի հող դառնա: եւ անուն իմ յարն̄ մնա:

Թվ ՈՀԲ: ավարտեցավ: (94r)

Arm. 13 ձեռագրի ղփչախերեն հավելագրերը

Yazdïrgan sarnagan bilä birlängäylär yazučï blä da aŋïlgaylar Teŋri alnïna meŋi učmaχïna, amen. Tvagan 1029 (21v)«Թող միա-

նաևան գիր հանձնարարողը և ընթերցողը գրչի հետ միասին և թող Աստծու մոտ հիշատակվեն հավերժ դրախտում, ամեն: 1580 թիվ»:

Yazïχlï Lusig sargawaknï aŋgaysen, nečä sarnasaŋ, bir "Atamïz, ki köktäsen" bilä (58v) «Ամեն անգամ ընթերցելով, հիշի մեղսագործ Լուսիգ սակավարգին մեկ «Հայր Մեր»-ով»:

Men, Lusig sargawak, yazdïm, sarnagan yazučï bilä aŋïlgay K'risdosnuŋ alnïna (119v) «Գրի եմ արել ես, Լուսիգ սարկավագս, և թող հիշատակվի կարդացողը գրչի հետ միասին Քրիստոսի առաջ»:

Yazdïrgan sarnagan bilä yazučï bilä birlängäy, K'risdosnuŋ yarγu kününä aŋïlgaylar bir yerdä (186v) «Թող միանևան կարդացողը գրչի հետ միասին և թող հիշատակվեն միասին Քրիստոսի առաջ վերջին դատաստանի օրը»:

1581 թվականի N 359 Վենետիկի ձեռագրում, համոզվելով, հավանաբար, որ թարգմանության նոր խմբագրությունը, ընդհանուր առմամբ, հաջողակ է՝ Լուսիգ սարկավագը որոշում է վերջապես հայտարարել իր հեղինակության մասին, բայց ոչ ուղղակի, այլ համեստորեն գանգատվելով, որ թարգմանությունը փրվել է իրեն մեծ դժվարությամբ և, իբրև, դա այն է, ինչ նրա ուժի սահմաններում է:

Բառացիորեն.

Yalbarïp χolarmen sizdän, χardašlar, ki nečä bu bitikni sarnasaŋïz, aŋgaysïz men yazïχlï Lusig sargawaknï bir hajr mer bilä, da Krisdos sizni dä aŋgay kendiniŋ ekinči kelganinä, da bošatkay yazïχlarïŋïzga, da arzani etkäy köktagi χanlïχka meŋi meŋilik amen (38v-39) «Աղաչում և խնդրում եմ ձեզ, եղբայրներ, այս գիրքը ընթերցելով, ամեն անգամ հիշեք ինձ, մեղսագործ Լուսիգ սակավարգիս, մեկ «Հայր Մեր»-ով, և Քրիստոսը կհիշե Ձեզ իր երկրորդ գալուստի ժամին, և կների ձեզ ձեր մեղքերը, և երկնային արքայություն կարժանացնի ձեզ հավիտեանս հավիտենից, ամեն»:

köp χïyïn bilä čïχardïχ χïpčaχ tilinä ermeni saγmosnu, yamanlamaŋïz, zerä χudrätimiz bunča edi, artïχïn Krisdos tügällägäy (124r) «Մեծ դժվարություններով մենք թարգմանել ենք խփչախերեն լեզվով հայկական Սաղմոսագիրքը՝ չվատաբանեք, քանի որ մեր ուժերը հերիք արեցին միայն այսքանի համար, իսկ մնացածը թող Քրիստոսը լրացնի:»

Զ.Դուբինսկան, համեմատելով հավելագրերը, ժամանակին ենթադրել է, որ գոյություն ունեին երկու «անհատական» խփչախական թարգմանություն. «անանուն»՝ 1575 թվականի 3546/III ձեռագիրը և Լուսիգ սարգավագի՝ 1580 թվականի, Վիենայի Arm. 13-ը [Dubińska 1961: 212]: Սակայն, մենք հակված ենք եզրակացնելու, որ հետագա մեկնակերպերի թարգմանիչն ու խմբագիրը եղել է մի անձ՝ Լուսիգը, որը 1580 թվականի մոտ, հասնելով նշանավոր հաջողությունների՝ հնագրագիտության, Աստվածաշնչի, գրաբարի, հին եբրայերենի, հունարենի, լատիներենի, լեհերենի ուսումնասիրման և թարգմանության արվեստի

ոլորտներում և սպանալով այդ ժամանակ սարկավագի ոչ բարձր, բայց պատվավոր հոգևոր աստիճանը:

Սաղմոսագրքի մեջ ներառված բազմակի սաղմոսները, աղոթքները, երգերը և հիմները, գոյություն ունեն նաև հայ-խփչախական աղոթագրքերում: Շատ հաճախ գրիչները չէին սահմանափակվում բառացի պատճենավորմամբ, սակայն ջանում էին բարելավել և ուղղել թարգմանությունը: Երբեմն, այդ ժամանակ, ի հայտ էին գալիս բոլորովին նոր թարգմանություններ: Ապագայում մենք ծրագրում ենք հրապարակել Սաղմոսագրքի այլ մեկնակերպերի տարբերակները, իսկ առանձին հատորով՝ բոլոր տարբերակներով արձանագրված աղոթագրքերի տեքստերը:

Սույն աշխատության մեջ հրապարակվում են՝ 3546/III – Arm 13 ձեռագրերի հայ-խփչախական Սաղմոսագրքի երկու առավել վաղ մեկնակերպերը: Նրանք երկուսն էլ երկլեզվանի են, այն ժամանակ երբ մնացած ցուցակները արդեն չեն պարունակում հայկական տեքստի բնօրինակը:

Երկու մեկնակերպերի հայկական մասերը տեքստի առումով իրարից չեն տարբերվում, եթե ուշադրություն չդարձնենք երկրորդ մեկնակերպի մեջ առկա ուղղագրական որոշ յուրահատկությունների, փոքրաթիվ կրճատումների և վանկաչափական նշագրումների վրա: Երկուսն էլ, համապատասխան տեղերում, պարունակում են՝ Հին Կտակարանի տարբեր գրքերից երգեր, աղոթքներ և հիմներ: Սակայն 1580 թվականի ձեռագիրը, նախորդի համեմատությամբ, ներառում է նաև N 151 սաղմոսը, Ազարիայի և երեք պատանիների աղոթքը, ինչպես նաև Նոր Կտակարանից որոշ տեքստեր, որոնք առաջին մեկնակերպում չկան: Ընդհանուր առմամբ, հայկական տեքստը նույնանման է Յ.Զոհրապեանի դավանական հանրագումարային տեքստի հետ:

Սույն աշխատությունում հրապարակվող երրորդ նյութը՝ դա Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N 2267 ձեռագրի Սաղմոսագրքի բառարանն է, որը գրվել է (սկսել է գրել) նույն Լուսիգ սարկավագը 1581 թվականի ապրիլի 12-ին, ինչի մասին վկայում են 43r էջի հայերեն և խփչախերեն գրառումները: Հատկանշական է, որ 1581 թվականով թվագրվում է և Վենետիկի N 359 ձեռագիրը:

Օգտագործված աղբյուրները

I. Krakow, Czartorysky Museum, 3546/III. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by Anonym. Lviv, 1575.-258+2 unnumbered sheets (64[a] and 91[a]). Language: Armenian and Qypchaq verse by verse. Script: Armenian bolorgir.

II. Vienna, Austrian National Library, Arm. 13. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by deacon Lussig. Lviv, 1580.– 2 unnum-

bered sheets+210 sheets (without end)+1 blank sheet,. Language: Armenian and Qypchaq verse by verse. Script: Armenian bolorgir.

III. Yerevan, Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran), N 2267. Deacon Lussig Collection.– Lviv, 1581-1598.– 16x20,5cm. 189 sh. Language: Armenian and Qypchaq, Polish and Ukrainian glosses. Script: Armenian bolorgir, notrgir.

Ժողովածուն ներառում է՝ հայկական բառերի պարադիգմաներ, առավելապես բայեր, ձևույթաբար խփչախերեն թարգմանությամբ (էջեր 30r-42v), Սաղմոսագրքին կից հայ-խփչախերեն բառարանը (էջեր 43r-52v), նորածին Հիսուսին՝ իմաստունների և հովիվների պաշտամունքի մասին Ավետարանի հատվածը (էջեր 112r-112v), հոդված Ավետարանի մասին (էջեր 113r-113v), Երգ Քրիստոսի հարության մասին (էջեր 129r-131v), վարդապետ Վանագանի խրատը՝ երեկոյան ժամասացության արթնության, պասի և թաթախման մասին (էջ131r), երկարակեցության բալասանի դեղագիրքը (էջ130r):

Հավելագրումներ հայ-խփչախերեն բառարանից՝

Պատմութի հայի եւ խըրչախ լեզուի. մեկնեալ՝ լուսիկ (43r):

Թվ: ոլ: ապրիլ ⷣ. Ձեռամբ լուսիկ սարկաւագի. խօլու աշըրա լուսիկ. dijakonus armenus (43r):

Հայտնենք նաև Վենետիկի N359 ձեռագրի մասին այն սակավ տեղեկությունները, որոնք մեր տրամադրության տակ են:

Գրագրության յուրահատկությունները

Հայկական գիրը ՈՒկրաինայի հայերի կողմից օգտագործվում էր իր արևմտյան տարբերակով: Անվրեպ կարդալու համար, առաջարկում ենք օգտագործել սփորև տրված տրանսլիտերացիայի և տառադարձության աղյուսակի օգնությամբ:

Հայ-խփչախերեն լեզվի պատմա-համեմատական ուսումնասիրության ընթացքում, մենք վաղուց համոզվեցինք, որ խփչախերեն տեքստերը կարդալու համար ավանդական հայագիտական տրանսլիտերացիան, ինչպես նաև վերջինիս վրա հիմնված տառադարձությունների տարրերով փոխզիջումային տրանսլիտերացիան, քիչ օգուտ է տալիս, քանի որ այն ոչ թե միայն չի բացում խփչախերենի ձայնավոր համակարգի յուրահատկությունը, այլ նաև էապես սևագծում է բաղաձայն համակարգի առանձնահատկությունները:

Հայ-խփչախական գրաֆիկայի և հնչյունակազմության միջև հարաբերակցությունը, մանրամասնորեն ուսումնասիրված է Ա.Գարկավեցի նախորդ աշխատություններում [Գարկավեց 1987; 1988 և այլն], որոնցից մենք և առաջարկում ենք օգուտ քաղել մեր երախտապարտ ենթերցողներին: ՈՒսփի, այս աշխատության մեջ, խփչախական տեքստերը մենք տալիս ենք սկզբնական հայկական գրաֆիկայով և թյուրքագիտական տառադարձությամբ, ճշտելով, ըստ անհրաժեշտության, նախորդ ընթերցումները:

Հայերեն, հազվադեպ դեպքերում, խմբագրերեն փեքսփում, օգտագործվում են հետևյալ բնորոշ հայկական կրճատումները:

Շնորհակալական խոսք

Սույն հրատարակությունը հնարավոր եղավ իրականացնել մի շարք կրոնական, գիտական, հասարակական կազմակերպությունների ինչպես նաև դիվանագիտական ներկայացուցչությունների (հավատարմագրված ինչպես Ղազախստանի Հանրապետությունում, այնպես էլ այլ երկրներում) և առանձին անհատների սիրալիր օգնության և աջակցության շնորհիվ:

Նախ և առաջ հեղինակները հայտնում են իրենց երախտագիտությունը դր.Ռուզան Գագիկի Սարգսյանին որակյալ, ծավալուն և ծանր աշխատանքի համար՝ հայերեն գրաբարյան փեքսի շարվածքը իրականացնելու և Լուսիգ Սարկավագի երկու ձեռագրերի մեկնակերպերի նախնական համեմատումը անցկացնելու համար:

Հնարավոր չէ շնորհակալական անկեղծ խոսքեր չհղել՝ Հ.Վահան Վարդ. Օհանեանին – Մխիթարյան Միաբանության Ընդհանուր Քարտուղար (Վենետիկ, Մայր եկեղեցի, Սուրբ Ղազար), Հ.Վահան Վարդ. Հովակիմեանին – Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության Մատենադարանապետ, Մոնս. Ներսես Տեր-Ներսեսյանին – Հայաստանում Մխիթարյան Միաբանության ներկայացուցչության ղեկավար (Գյումրի), փկն Վիոլետ Ալեքսանյանին – ՄԱԳԱՏԵ-ի աշխատակից (Վիեննա), որոնք անգնահատելի օգնություն ցուցաբերեցին՝ Լուսիգ Սարկավագի Սազմոսագրքի ձեռագրերի փրամադրման և ձեռք բերման գործում: Հեղինակները շնորհակալություն են հայտնում Նրանց Գերազանցություններ՝

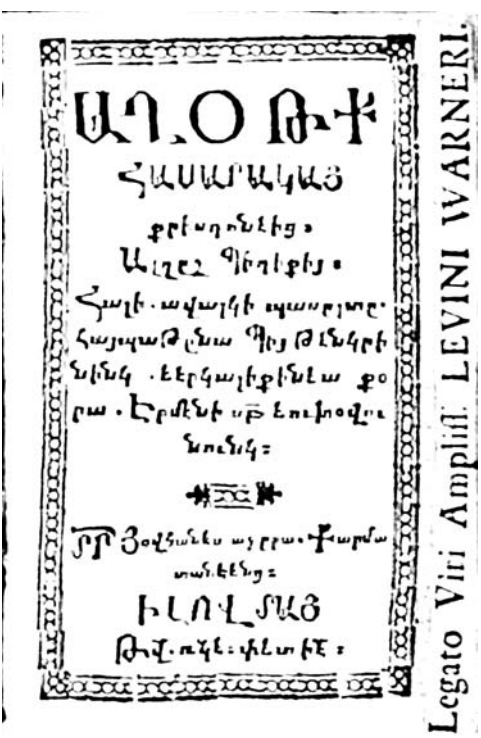
Առաքելական Նունցիոս Մարիան Օլեսին, Ավստրիայի Արտակարգ և Լիազոր դեսպան փկն Հայդեմարի Գյուրերին, Իտալիայի Հանրապետության Արտակարգ և Լիազոր դեսպան Ֆաբրիցիո Պիաջեզիին, Ֆրանսիայի Հանրապետության Արտակարգ և Լիազոր դեսպան Սերժ Սմեսովին, ԵԱՀԿ Կենտրոնի Արտակարգ և Լիազոր դեսպան Հերբերտ Ջալբերին,

Ռումինիայի Գործերի Ժամանակավոր Հավատարմատար Մարին Սփենեսկուին, ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի Ներկայացուցիչ պրն Խորխե Սեկվեյրային,

ինչպես նա և Միջազգային հետազոտությունների և փոխանակման Կոմիտեին(IREX- ԱՄՆ), Ավստրիայի Ազգային Գրադարանին (Վիեննա), և առանձին անձանց՝ Մոնս. Վարդան Բոգոսյանին – Մխիթարյան Միաբանության ներկայացուցիչ Լատինական Ամերիկայում, Հանս վան դեռ Վելդեին-Լեյդենի Համալսարանի արևելյան ձեռագրերի բաժանմունքի փնօրեն (Նիդերլանդներ), Ջեկ Սկիլենին և Սերգեյ Կարպովին – ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի մասնագետներ, Պետեր Շտիկին – «White and Case Limited Liability Partnership» – ընկերության ավագ իրավաբան,

Պերճ Ջամջյանին-Մխիթարյան Միաբանության վեբ-մասպերին, Մարիա Գուտովսկային, Անատոլի Կոբելյակին, Վօլօդիմիր Մոկռուն, Բոգդան Բոբերսկուն, Ջիգմունտ Աբրահամովիչին, Էդվարդ Տռիյառսկուն (Լեհաստան), Լյուբով Գիսցովային, Նատալյա Յակովենկոյին, Յառոսլավ Դաշկեվիչին (ՈՒկրաինա), Պրոֆ. Վարդան Գրիգորյանին և Գայանե Պինգիրյանին (Հայաստան),

և բոլոր այն հիմնարկներին և ձեռնարկությունների, որոնք իրենց լուման են ներդրել այս գրքի պատրաստմանն հրատարակման գործում:

ԱՂՕԹՔ
ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ
Legato Viri Ampliſſ. LEVINI WARNERI.

The title page of the Qypchaq Prayer book, printed in Armenian script by Jovhannes Karmadaneenc in Lviv, 1618.

Armenian abbreviations

Армянские сокращения

ա֊ծ	Աստուած	իլլի	Իսրայելի
ա֊վ	Աստուծով	իւրց	իւրեանց
ահեալ	օրհնեալ	հզգ	Հանապազ
ահեայեա	օրհնեայեա	ճպհ	ճանապարհ
ահեցէք	օրհնեցէք	ճպհք	ճանապարհք
ահեցիւ	օրհնեցիւ	մնկութ	մանկութեան
ահէն	օրհնէն	յաւհմի	յօրհնութիւն
ահութ	օրհնութեան	յամ	յաւիտեան
ահութ	օրհնութեամ	յամի	յաւիտենի
ահութե	օրհնութեան	յայ	Աստուծոյ
ահութիւն	օրհնութիւն	յէմ	Երուսաղէմ
ամ	աւետեան	յիէլէ	Իսրայէլի
ամք	աւետեաքեան	յիլլի	Իսրայելի
ամի	աւետեանի	յյս	յաւիտեանս
ամքն	աւետեաքեան	յյտ	յաւիտեան
արդարութ	արդարութեան	յյտս	յաւիտենս
ամ արչտութ	ամ արչտութեան	յյտն	յաւիտեան
այ	աստուծոյ	յյց	յաւիտեանց
զմ	ազում	նմ	նմա
էմիէ	Երուսաղէմէ	նենգութ	նենգութեամ
զահութի	զօրհնութիւն	նոյ	նոցա
զամ	զաւետեան	նոք	նոքա
զ արութի	զ արութիւն	նս	նոսա
զէմ	զԵրուսաղէմ	նր	նորա
զճպհս	զճանապարհս	նց	նոցա
զթգրն	զթագաւորն	նք	նոքա
զիէլ	զԻսրայէլ	նմէ	նմանէ
զս ս	զսուր ս	ոպ	որպես
զս ն	զսուր ն	ութ	ութեան
զտր	զՏէր	ութի	ութիւն
զնս	զնոսա	ութ	ութեամ
էմ	Երուսաղէմ	ս	սուր
էմի	Երուսաղէմի	ս֊ք	սուր ք
ըս	ըստ	ս֊ս	սուր ս
թգրք	թագաւորք	վն	վանն
թեց	թեանց	վր	վերայ
թի	թիւն	վրկացու	վերակացու
թիս	թիւնս	տէ	Տեառնէ
թիք	թիւնք	տն	Տեառն, Տեառնդ
թ	թեամ	տր	Տեր
թգր	թագաւոր	քահ	քահանայ
թե	թեան	ՔՒՍ	Քրիստոս
իէլ	Իսրայել	քս	Քրիստոս

Transliteration, transcription and digital value of the Armenian characters in Armeno-Qypchaq monuments

Транслитерация, транскрипция и цифровое значение армянских букв в армяно-кыпчакских памятниках

Ա ա	aib	a, ä, â	аиб	а, ə, я	1
Բ	pen	p	пен	п	2
Գ գ	kim	k	ким	к	3
Դ դ	ta	t	та	т	4
Ե ե	yech	e, y-	йечь	е, й-	5
Զ զ	za	z	за	з	6
Է է	e	ē	э	е	7
Ը ը	ət	ï (ə)	ыт	ы	8
Թ թ	to	t‘	то	т	9
Ժ ժ	zhe	ž	же	ж	10
Ի ի	ini	i	ини	і	20
Լ լ	lyun	l	люн	л	30
Խ խ	khe	χ	хе	х	40
Ծ ծ	dza	d͡z	дза	дз	50
Կ կ	gyun	g	гюн	г	60
Հ հ	ho	h	ho	h	70
Ձ ձ	tsa	c	ца	ц	80
Ղ ղ	ghad	γ	ғад	ғ	90
Ճ ճ	dzhe	d͡ž	дже	ж	100
Մ մ	men	m	мен	м	200
Յ յ	hi	j	hи	й, -	300
Ն ն	nu	n	ну	н	400
Շ շ	sha	š	ша	ш	500
Ո ո	wo	o, ö	уо	о, ө	600
Չ չ	cha	c̣	ча	ч	700
Պ պ	be	b	бе	б	800
Ջ ջ	dche	č	дче	ч	900
Ռ ռ	ra	ṙ	ра	р	1000
Ս ս	se	s	се	с	2000
Վ վ	vev	v	вев	в	3000
Տ տ	dyun	d	дюн	д	4000
Ր ր	re	r	ре	р	5000
Ց ց	tso	c̣	цо	ц	6000
Ւ ւ	hyun	w	hюн	у, ў, в	7000
Փ փ	pyur	p‘	пюр	п	8000
Ք ք	ke	k‘	ке	к‘	9000
Օ օ	o	o̤, ö̤	о	о, ө	
Ֆ ֆ	fe	f	фе	ф	

Transliteration and transcription of the Armenian character combinations

Транслитерация и транскрипция армянских буквосочетаний

աւ	aw, o	аў, ав
եա	ya, (y)ä, â, ′a	йа, (й)ə, 'а, я
եէ	yē, ′ē	йе, 'е
եւ/և	yew	йев
եօ	yo, yö	йө, ө
իւ=իվ	iv	ів
իւ=իու	yu, yü, ü	йу, йү, ү
եւ=իւ	yu, yü, ü	йу, йү, ү
նգ	nk, ŋ	нк, ң
նկ	ng, ŋ	нг, ң
նք	nk‘, ŋ	нк, ң
ու	u, ü	у, ү

ACKNOWLEDGEMENTS

The given publication was not possible without the kind help and assistance of a lot of religious, scientific, public organizations, diplomatic representations and separate persons.

First of all, the authors express deep gratitude to Dr. Ruzan G. Sarkissian – for qualified, volumetric and heavy work on a set of the Armenian text on Grabar (Old Armenian) and primary verification of the texts of the manuscripts of two versions of Psalter of Lussig the sarkavag.

We say our sincere thankful words and appreciation to:

Father Vahan Vardapet Ohanean – General Secretary of the Mekhitarists Congregation (Venice, Main Church, St. Lazarus),

Father Vahan Vardapet Hovakimean – Director of the Mekhitarists Congregation Library in Venice,

Monsignor Nerses Ter-Nersesian – Head of Representation of the Mekhitarists Congregation in Armenia (Giumri),

Mrs. Violet Alexanian – Employee of headquarters of MAGATE in Vienna,

The International Research and Exchanges Board (IREX, USA),

who have rendered the invaluable help on granting and purchase copies of the deacon Lussig's manuscripts.

The authors will not forget kind assistance and thank for the rendered help in purchasing copies of some Armeno-Kypchak manuscripts of Their Excellencies

Nuncio of Vatican – H.E. Apostolic Marian Oles,

Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Austria Mrs. Heidemaria Gurer,

Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Italian Republic Mr. Fabricio Piagesi,

Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the French

Republic Mr. Serge Smesow,

Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of OSCE Mr.Herbert Salber,

Charge d'Affare of Romania Mr. Marin Stenescu,

The representative of UNESCO Mr. Jorge Sequeira,

And also

Austrian National Library (Vienna), France National Library (Paris), Leiden University Library (Netherlands), Mekhitarists Congregation Libraries in Venice and Vienna,

And separate persons

Mons. Vartan Boghossian – representative of Mekhitarists in Latin America,

Hans van der Velde – Director of Department of Eastern Manuscripts of the Leiden University (Netherlands),

Jack Skillen and Sergey Karpov – experts of UNESCO,

Peter Sztyk – Lawer of the company "White and Case Limited Liability Partnership",

Berdj Djamdjian – WEB-Master of the Congregation of Mekhitarists in Vienna,

Maria Gutowska, Anatoly Kobeliak, Wolodymyr Mokry, Bohdan Bobersky, Zygmunt Abrahamowicz, Edward Tryjarsky (Poland),

Liubov Ghistsova, Natalia Yakovenko, Yaroslav Dashkevych (Ukraine)

Vartan Grigorian, Gayane Pingirian (Armenia).

And

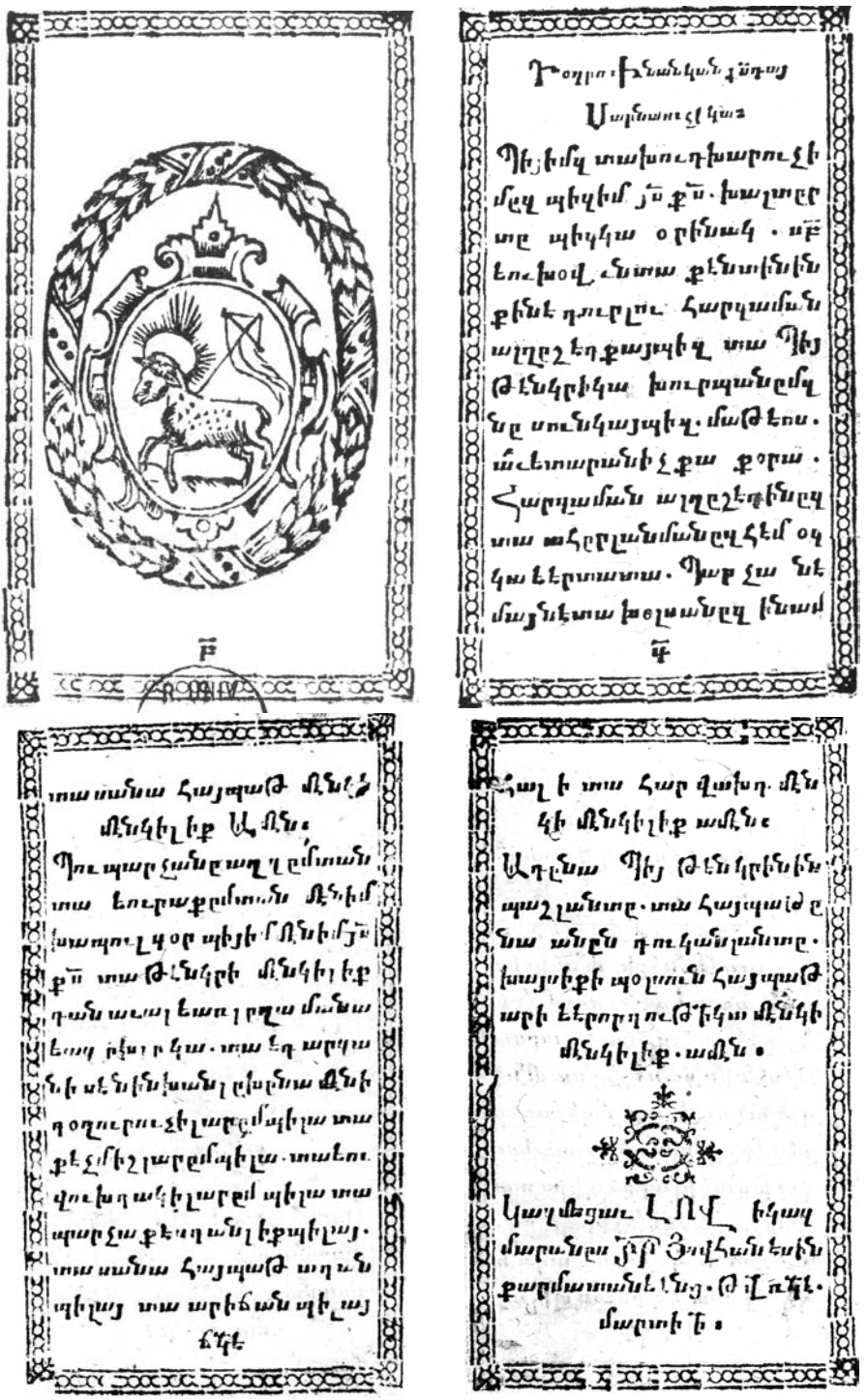
All companies and organizations which have brought in the edition of this book.

Krakow, Czartorysky Museum, 3546/III: 1r.

Vienna, Austrian National Library, Arm. 13: 1r.

Leiden University Library.
The Prayer book, printed in Lviv, 1618. Pages 2, 3, 167, 168.